

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MAL EHTİYATLARININ VƏ
MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN TƏDQIQI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Həsənova Nərgiz Elçin qızı

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__ -ci il**

**“İaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının
uçotunun tədqiqi”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 424

Magistrant:

Həsənova Nərgiz Elçin qızı
_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos.Salahov Ənvər Sadıq oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.f.d., Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən, Həsənova Nərgiz Elçin qızı and içirəm ki, “İaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MAL EHTİYATLARININ VƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN TƏDQIQI

XÜLASƏ

Mövzunu aktuallığı: İctimai iaşə müəssisələri xidmət sferasının mühüm tərkib hissəsi olmaqla, ölkəmizin inkişafında özünəməxsus möqeyə malikdir. Burada mühasibat uçotuna tədqiqatçı yönümündən yanaşılmasının vacibliyi, həmçinin də mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun beynəlxalq standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi tədqiqat mövzusunun aktual olduğunu göstərir.

Tədqiqat işinin məqsədi ictimai iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının mövcud nəzəri-metodoloji və praktiki aspektlərini araşdırmaq və bunun əsasında onun inkişaf etdirilməsi istiqamətində müəyyən tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı monoqrafik, balans, qruplaşdırma, müqayisə, iqtisadi-riyazi, təhlil və sintez, modelləşdirmə və başqa elmi-tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını müasir dövrdə mühasibat uçotu sahəsində dərc edilmiş elmi əsərlər, hökumətin qanun və qərarları, mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudluqları pandemiya şəraitində fəaliyyətin məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, uçot informasiyalarının əlçatan olmamasından ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatları və məhsul istehsalının uçotu məsələlərinin mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tələbləri əsasında araşdırılaraq, uçotun həmin standartların tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi təkliflərinin hazırlanmasından, burada elektron mühasibat uçotu məsələlərinin işlənməsindən, həmçinin, onun tətbiqi imkanlarının aşkarlanmasından ibarətdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat nəticələri ictimai iaşə müəssisələrində tətbiq edilə bilər. Onların tətbiq edilməsi uçotun bu sahəsinin keyfiyyətini yüksəldər və onun təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayar.

Açar sözlər: *ictimai iaşə, mal ehtiyatları, mühasibat proqramı, təkmilləşdirmə.*

RESEARCH OF COMMODITY RESOURCES AND PRODUCTION ACCOUNTING IN CATERING ESTABLISHMENTS

SUMMARY

The actuality of the subject: Catering is an important part of the service sector. The importance of a researcher's approach to accounting and the need to improve it in accordance with international standards show that the topic is relevant.

Purpose and tasks of the research: is to study the existing theoretical, methodological and practical aspects of the organization and conduct of accounting in public catering establishments and on this basis to develop certain recommendations for its development.

Used research methods: Monographic, balance, grouping, comparison, economic-mathematical, analysis and synthesis, modeling and other research methods were used during the research.

The information base of the research: The research consists of scientific works published in the field of accounting in modern times, government laws and decisions, international accounting standards.

Restrictions of research: The limitations of the study are the lack of access to accounting information due to the limited activities in the pandemic.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty and practical results of the research are studied on the basis of the framework principles of international standards of accounting and financial reporting of inventories and production in public catering establishments. consists of detection.

Scientific-practical significance of results: The results of the study can be applied in public catering establishments. Their application will improve the quality of this area of accounting and play an important role in its improvement.

Keywords: *catering, commodity resources, accounting program, improvement.*

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MAL EHTİYATLARI VƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN NƏZƏRİ ƏSASLARI	13
1.1. Mal ehtiyatları və məhsul istehsalının uçotunun mahiyyəti və metodoloji prinsipləri	13
1.2. İctimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatları və məhsul istehsalı uçotunun normativ-hüquqi tənzimlənməsi	18
II FƏSİL. İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MAL EHTİYATLARI VƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	28
2.1. İctimai iaşə müəssisələrində məhsul istehsalı və iaşə xidmətlərinin göstərilməsi qaydaları.....	28
2.2. İctimai iaşə müəssisələrində malların və məhsul istehsalının uçotu.....	32
2.3. İctimai iaşənin əsas iqtisadi göstəriciləri olan iaşə xərclərinin və gəlirlərin uçotu.....	40
III FƏSİL. İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MAL EHTİYATLARI VƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	50
3.1. İctimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun təkmilləşdirilməsinin müasir istiqamətləri	50
3.2. İctimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi.....	53
3.3. İctimai iaşə müəssisələrində məhsul istehsalı, mal əməliyyatları və biznes fəaliyyətinin digər sahələrinin uçotu məsələlərinin elektron mühasibat uçotu qaydaları üzrə həlli imkanları.....	55
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	68

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI.....	72
Cədvəllərin siyahısı.....	76
Şəkillərin siyahısı.....	76
Diagramların siyahısı.....	76

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İctimai iaşə müəssisələri xidmət sferasının mühüm tətkib hissələrindən birini təşkil edir. Burada biznes-təsərrüfat fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, bu tipli müəssisələrdə həm iaşə məhsullarının istehsalı, həm də onların alıcı-müştərilərə satışı prosesləri yerinə yetirilir. Bununla yanaşı, alıcı və müştərilərə təklif olunan məhsul çeşidlərinin komplektləşdirilməsi və onların tələbatının maksimal şəkildə ödənilməsi üçün ticarət sferasından və digər məhsulanlardan bir sıra qida məhsulları satınalma yolu ilə əldə edilərək, iaşə xidmətinin göstərilməsi prosesində alıcı və müştərilərə satılır. Bütün bu proseslər özündə həm istehsal, həm ticarət, həm də tədarük əməliyyatlarının xarakterik xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Ona görə də ictimai iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili və aparılması məsələləri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Müasir dövrdə ictimai iaşə sahəsi xidmət sektorunun çox yüksək inkişaf edən bir sahədir. Bunun üçün burada mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı elə təşkil edilməlidir ki, onların vasitəsilə müəssisənin biznes və təsərrüfat fəaliyyəti zamanı baş verən bütün hadisə və faktlar düzgün təsnifləşdirilə və qiymətləndirilə bilsin, bununla yanaşı, onların nəticələri olan maliyyə hesabatları düzgün tərtib edilərək, informasiyaları şəffaf əks etdirmiş olsun.

İctimai iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun aparılması üçün bu sahəyə aid olan xüsusiyyətləri dərinlən bilmək lazımdır. Bu sahədə mühasibat uçotunun mürəkkəbliyinə və xüsusiyyətlərinə uyğun əməliyyatların xüsusi qaydalarla sənədləşdirilməsi tələb olunur. İctimai iaşə müəssisələrində həm yalnız bu sahəyə aid olan xüsusi, həm də başqa sahələrdə də istifadə edilə bilən ümumi sənəd formalarından istifadə edilir. Bütün bunlar ictimai iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun bu və ya digər məsələlərinə tədqiqatçı yönümündən yanaşılmasını tələb edir ki, bu da tədqiqat üçün seçilmiş mövzunun aktual olduğunu qeyd etməyə əsas verir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilməsi vəziyyəti: Müasir dövrdə mühasibat uçotunda beynəlxalq standartların hərtərəfli tətbiq olunması məsələləri tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. İctimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotu müəssisənin mühasibat uçotu sistemində çox əmək tutumlu sahə olduğu üçün burada həm mühasibat uçotunun, həm də maliyyə hesabatının beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun təşkil edilməsi ciddi tədqiqat tələb edən məsələlərdən biridir. Bu məsələlər bir çox iqtisadçı alimlər tərəfindən tədqiq edilmiş, çoxsaylı əsərlər yazılmışdır. Buna baxmayaraq, mühasibat uçotunun bu sahəsi mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının tələbləri kontekstində kifayət qədər araşdırılmamışdır. Digər bir tərəfdən də mühasibat uçotu elminin maliyyə uçotu və idarəetmə uçotu kimi iki istiqamətə bölünməsi, uçotun bu sahəsinin daha geniş və ətraflı anlamda tədqiq edilməsini gündəmə gətirmişdir. Bu baxımdan da ictimai iaşə müəssisələrinin xidmət sferasının özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan vacib bir sahəsi olduğunu nəzərə alaraq, burada mövcud olan mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalı proseslərinin maliyyə uçotu aspektləri və idarəetmə uçotu aspektləri həm ayrı-ayrılıqda olmaqla, həm də bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edilməlidir.

İctimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotu məsələlərinin tədqiqi bir çox iqtisadçı alimlərin əsərlərində yer almışdır. Mühasibat uçotunun bu sahəsi Azərbaycanın bir sıra məşhur iqtisadçı alimlərinin əsərlərində tədqiq edilmişdir. Bunlardan Q.Ə.Abbasov, S.M.Səbzəliyev, Ə.S.Salahov, V.M.Mehdiyev, S.M.Süleymanov, V.M.Quliyev, A.R.Kərimov Q.R.Rzayev və başqalarının əsərlərini göstərmək olar. Xarici ölkə alimlərindən T.N.Babçenko, Y.N.Qalanina, V.F.Paliy, Y.V.Sokolov, V.V.Kaçalin, Kondrakov N.P., E.P.Kozlova, V.M. Matveyeva, N.A.Naumova, Ç.T.Xornqren, D.Foster və başqalarını göstərmək lazımdır. (Səbzəliyev S.M. və Quliyev V.M., 2014; Abbasov Q.Ə., 2017; Salahov Ə.S.və Mehdiyev V.M., 2014; Rzayev Q.R., 2008) Bunlarla yanaşı, ictimai iaşə müəssisələrində müasir mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq

standartlarının tətbiq olunması şəraitində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotu məsələlərinin heç də bütün elementləri kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Ona görə də bu məsələlərin bir daha tədqiq olunmasına ehtiyac duyulur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun təşkili və aparılmasının mövcud nəzəri-metodoloji və praktiki aspektlərini araşdırmaq və bunun əsasında onun inkişaf etdirilməsi istiqamətində müəyyən təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədə uyğun olaraq dissertasiya işində qarşıya aşağıda göstərilən vəzifələr qoyulmuşdur:

– İctimai iaşə müəssisələrində biznes-təsərrüfat fəaliyyətinin xidmət sferasında yerinin və tutduğu mövqeyinin müəyyən edilməsi və onun iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması;

– Mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotu məsələlərinin araşdırılması və bu kontekstdə ictimai iaşə fəaliyyətinə xas olan xarakterik xüsusiyyətlərin şərh edilməsi;

– İctimai iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının nəzəri-metodoloji və praktiki aspektlərinin kompleks şəkildə tədqiq edilməsi;

– Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatları və məhsul istehsalının uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və əsaslandırılması;

– İctimai iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi məsələlərinin araşdırılması;

– İctimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatları və məhsul istehsalının elektron mühasibat uçotunun tətbiq edilməsi imkanlarının araşdırılması və bu sahədə müvafiq təkliflərin verilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin obyektı ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatları və məhsul istehsalının uçotu məsələləri, predmeti

isə bu sahə üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının təşkili və uçotda əks etdirilməsi prosesləri və burada meydana çıxan informasiyaların işlənməsindən ibarətdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı monoqrafik, balans, qruplaşdırma və ümumiləşdirmə, müqayisə, iqtisadi-riyazi və seçmə, təhlil və sintez, induksiya və deduksiya, modelləşdirmə və qrafik əks etdirməsi və başqa elmi-tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir. İqtisadi təhlilin müxtəlif metodlarından istifadə edilərək aparılmış müşahidələr və əldə olunmuş informasiyalar eynitipli xassələr üzrə qruplaşdırılaraq öyrənilmişdir. Tədqiqat prosesində həmçinin Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin və digər təşkilatların internet resurslarında yayımlanmış materiallardan, elektron mühasibat uçotuna aid proqram təminatlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işinin yazılması prosesində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı araşdırılaraq, onların qiymətləndirilməsi metodikası tədqiq edilir, ictimai iaşə müəssisələrində malların tədarük edilməsi, müəssisəsinin fasiləsiz və effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün lazımi mal ehtiyatlarının yaradılması, onların anbardan istehsal prosesinə buraxılması və digər məxarici üzrə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarına dair mühasibat müxabirləşmələri tərtib edilərək, müvafiq ledcer hesabları açılır və onların beynəlxalq mühasibat uçotu kursuna müvafiq işlənməsi yolları göstərilir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını müasir dövrdə mühasibat uçotu sahəsində Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin elmi əsərləri, dövri nəşrlərdə dərc olunmuş materiallar, “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və Maliyyə Nazirliyinin mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotuna dair qəbul etdiyi qərar və təlimatlar, mühasibat uçotunu tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları, həmçinin tədqiqatın mövzusunə uyğun olan digər tədqiqat işləri və ümumi iqtisadi ədəbiyyat təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin aparılmasında qarışya çıxan ciddi məhdudiyyət pandemiya şəraitində ictimai iaşə müəssisələrinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, bu mövzuya aid olan uçot informasiyalarının tədqiqatçı üçün əlçatan olmamasından ibarət olmuşdur. İnternetdə hər hansı bir ictimai iaşə müəssisəsinin yayımlanmış maliyyə hesabatlarına rast gəlmək mümkün olmadəğından, yalnız rəsmi statistikanın dərc etdirdiyi informasiyalarla kifayətlənmək lazım gəlmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatları və məhsul istehsalının uçotu məsələlərinin mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının çərçivə prinsipləri əsasında araşdırılaraq, uçotun həmin standartların tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi təkliflərinin hazırlanmasından və bu sahədə elektron mühasibat uçotu məsələlərinin işlənməsindən, eləcə də onun tətbiqi imkanlarının aşkar edilməsindən ibarətdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi sahələri: Yerinə yetirilən dissertasiya işinin elmi və praktiki əhəmiyyəti tədqiq olunan mal ehtiyatlarının və iaşə məhsullarının istehsalının uçotu məsələlərinin və ona tətbiq olunan elektron mühasibat proqramları təminatının gələcək elmi-tədqiqat işlərində istifadə edilməsi, eləcə də ictimai iaşə müəssisələrində kütləvi tətbiqi ilə əlaqədar ola bilər. Dissertasiyada verilən mal ehtiyatlarının və iaşə məhsullarının istehsalının uçotu proseslərinin işlənməsi ardıcılığının, eləcə də onun kompüterləşdirilməsi məsələlərinin nəticələri göstərir ki, bu tədqiqat işinin ictimai iaşə müəssisələrində tətbiq edilməsi burada aparılan uçot və analitik işlərin yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini yüksəldər, əmək tutumunu aşağı salar və onun təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bununla yanaşı, bu tədqiqat işindən mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tətbiqi şəraitində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotu məsələlərinin və onun kompüter texnologiyasının ali təhsil müəssisələrinin tələbələri tərəfindən öyrənilməsi məqsədi ilə faydalı vəsait kimi istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. İQTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MAL EHTİYATLARI VƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Mal ehtiyatları və məhsul istehsalının uçotunun mahiyyəti və metodoloji prinsipləri

Müasir mühasibat uçotunda mal ehtiyatları və məhsul istehsalının uçotu məsələləri nəzəri cəhətdən onların iqtisadi mahiyyətinə əsaslanır. Burada bir-birindən iqtisadi mahiyyətinə görə fərqli olan iki uçot obyektı mövcuddur ki, onlardan da birincisi mal ehtiyatları, ikincisi isə məhsul istehsalıdır. Mal ehtiyatları müəssisənin ümumilikdə ehtiyatlarının mühüm tərkib hissələrindən biri olmaqla, satış üçün alınmaqla tədarük edilmiş aktivlərdən ibarətdir. Məhsul istehsalı isə, hər şeydən əvvəl, davamlı bir proses olmaqla, onun nəticəsində məhsul alınır ki, bu da öz növbəsində aktiv növü olmaqla, gələcəkdə satılmaq üçün nəzərdə tutulur. Mühasibat uçotu nöqtəyi-nəzərindən məhsul istehsalının tərkibində həm proses, həm də bu prosesin içərisində olan aktivlər və onun sonunda meydana gələn məhsul mövcud olur. İstehsal prosesinin sonunda meydana gələn məhsul, bir qayda olaraq, mühasibat uçotunda “hazır məhsul” adı ilə tanınır və bir aktiv növü kimi, onun ayrıca uçotu aparılır. İstər mal olsun, istərsə də məhsul, onların hər ikisi satış prosesini keçdikdən sonra bu prosesin vasitəsi ilə pul aktivlərinə çevrilirlər. Burada baş verən iqtisadi proseslər nəzəri iqtisadiyyatda əmtəə dövriyyəsi kimi təqdim edilən məşhur düstur vasitəsi ilə aşağıdakı kimi əks olunur:

$$\mathbf{P - \Theta - P^1} \quad (1)$$

Burada **P** -malların və istehsal prosesləri üçün nəzərdə tutulmuş materialların satın alınması və tədarük edilməsi üçün verilmiş pul vəsaitlərini;

Ə –satış üçün alınmış malları, həmçinin istehsal prosesləri üçün tədarük edilmiş materialların məbləğini (bunlar nəzəri iqtisadiyyatda ümumi olaraq, “əmtəə” adlandırılmışdır);

P¹ –malların və məhsulların satışından əldə edilmiş pul vəsaitlərini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu düstur belə ifadə edilir: “Pul - Əmtəə - Pul (ştrixlə)”. Yəni, istehsal və ya satış proseslərindən ibarət olan biznes fəaliyyətini təşkil etmək üçün pul vəsaitlərini xərcləməklə, müxtəlif əmtəələr alınmalıdır (bu prosesdə pul vəsaiti əmtəəyə çevrilir), sonra isə bu əmtəələrin satışı vasitəsi ilə yeni, daha çox pul vəsaiti əldə edilməlidir. Bu proses makroiqtisadi nəzəriyyədə ümumilikdə “geniş təkrar istehsal prosesi” adlanır və onun, üç mərhələdən ibarət olduğu qəbul edilir. Burada mal, material, məhsul və istehsal prosesi bütövlükdə ikinci mərhələnin, yəni “əmtəə” mərhələsinin içərisinə düşür.

Mühasibat uçotu nöqtəyi-nəzərindən baxış etdikdə, mal ehtiyatları, material ehtiyatları, istehsal prosesləri və onların nəticəsində alınmış məhsullar müxtəlif iqtisadi mahiyyətə malik olan uçot obyektləri olmaqla yanaşı, ümumi şəkildə ehtiyatlar kateqoriyasına aid edilən aktiv növləridir. Onların əsas iqtisadi mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, onlar dövriyyə edən aktivlərdir, müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin tət看ibinə aid edilirlər. Bu isə onu göstərir ki, belə aktivlər əşya formasından pul formasına və yenidən pul formasından əşya formasına keçməklə, müəssisənin biznes dövriyyəsinə yaradır və hər bir dövretmədə yeni pul vəsaitlərinə generasiya etməklə, yeni mənfəət yaradırlar. Onların hər birinin uçotunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə xüsusiyyətlər həm nəzəri, həm də praktiki əsaslarla formalaşdırılmış uçot mülahizələrində və şərhlərdə öz təsiti göstərir. Müəssisənin cari aktivlərinin tərkibində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının tutduğu mövqeyi daha əyani şəkildə müəssisənin mühasibat uçotunun hesablar planı əsasında verilmiş aşağıdakı cədvəldə görmək olar:

Cədvəl 1: Mal ehtiyatları və məhsul istehsalının müəssisənin mühasibat uçotunun hesablar planında vermiş hesab və subhesablar üzrə təsnifatı

№	Hesab və subhesabların adları (təsnifat maddələri)
2	Qısamüddətli aktivlər
20	Ehtiyatlar
201	Material ehtiyatları
202	İstehsalat məsrəfləri
202.1	<i>Sənaye istehsalı</i>
202.2	<i>Kənd təsərrüfatı istehsalı</i>
203	Tikinti müqavilələri üzrə bitməmiş tikinti işləri
204	Hazır məhsul
204.1	<i>İstehsal olunmuş məhsul</i>
204.2	<i>Alıcılara göndərilmiş məhsul</i>
204.3	<i>Alıcılar tərəfindən məsuliyyətli saxlamaya qəbul edilmiş məhsul</i>
205	Mallar
205.1	<i>Topdanticarət anbarlarında mallar və tara</i>
205.2	<i>Pərakəndə ticarət müəssisələrində mallar və tara</i>
205.3	<i>İctimai işə müəssisələrində mallar, məhsular və tara</i>
205.4	<i>Tədarük müəssisələrində olan kənd təsərrüfatı məhsulları, xammallar və tara</i>
205.5	<i>Yola salınmış mallar</i>
205.6	<i>Alıcılar tərəfindən məsuliyyətli saxlamaya qəbul edilmiş mallar</i>
206	Satış məqsədilə saxlanılan digər aktivlər
207	Digər ehtiyatlar
208	Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər

Mənbə: Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M.. Mühasibat uçotu. Dərslik. Bakı, “3 saylı Bakı Mətbəəsi” ASC, 2016, s.47.

Cədvəldə verilmiş informasiyalardan göründüyü kimi, mühasibat uçotu nöqtəyindən ehtiyatlar aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirilir:

1. Material ehtiyatları;
2. İstehsal məsrəfləri;
3. Tikinti müqavilələri üzrə bitməmiş tikinti işləri;
4. Hazır məhsul;
5. Mallar;
6. Satış məqsədilə saxlanılan digər aktivlər;
7. Digər ehtiyatlar.

Ehtiyatların burada göstərilən bütün növlərinin uçotunun təşkilinin mühüm metodiki məsələləri “Ehtiyatlar” adlı 2№-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tələbləri ilə tənzimlənir. Belə tənzimlənmələrdən biri ehtiyatların müəssisənin maliyyə uçotunda hansı qiymətlərlə əks etdirilməsindən ibarətdir. Bu tələb ehtiyatların mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin ilkin şərti olaraq, onların qiymətləndirilməsi proseslərini yönləndirir. Standartların 10-cu maddəsində göstərilir ki, müəssisənin maliyyə hesabatında düzgün əks etdirilməsi üçün ehtiyatların ilkin dəyər və mümkün xalis dəyərdən ən kiçik olan dəyər ilə qiymətləndirilməsi tələb olunur. Ehtiyatların bu qaydada qiymətləndirilməsi tələbi mühasibat uçotunun ehtiyatlılıq prinsipinin mahiyyətindən irəli gəlir.

Ehtiyatların mövcud olan iki dəyərdən ən aşağı dəyərlə qiymətləndirilməsi məsələsində müasir mühasibat uçotu təcrübəsində ilkin dəyərlə qiymətləndirməyə daha çox üstünlük verilir. Burada qiymətləndirmə prosesi üçün zəruri olan informasiyaların əlçatan olması və etibarlılığı mühüm rol oynayır. Ehtiyatların ilkin dəyərində onların əldə edilməsi, istehsalı və ya emalı, eləcə də hazırkı

vəziyyətə və yerləşdiyi əraziyə gətirilməsinə çəkilən digər məsrəflər daxil edilməlidir.

Beynəlxalq mühasibat uçotunda istehsal prosesinə buraxılan material ehtiyatlarının qiymətləndirməsinin iki üsulundan daha geniş istifadə edilir. Bunlar FIFO və LİFO üsularıdır. FIFO ingilis dilində “First in first out” sözlərindən olub, “birinci daxil olan birinci çıxır” deməkdir. FIFO metodunun mahiyyəti belədir: əvvəlcə ehtiyatlar birinci partiyanın satınalma qiymətilə, daha sonra ikinci partiyanın və bundan sonra növbəlilik qaydasında davam etməklə, bu qayda ilə istehsalat prosesinə silinir. Başqa sözlə, birinci partiya mədaxil olunur və elə birinci partiya da məxaric edilir. Sonra ikinci partiya məxaric edilir, sonra üçüncü partiya və bu qayda ilə davam edir.

LİFO isə ingilis dilində “Last in first out” sözlərindən olub, “axırındı daxil olan birinci çıxır” deməkdir. LİFO metodunun mahiyyətinə görə əvvəlcə ehtiyatlar sonuncu partiyanın satınalma qiymətilə, daha sonra əvvəlki partiyanın qiymətilə silinir. Konkret olaraq, sonuncu partiya mədaxil olunar və birinci partiya məxaric edilir.

FIFO metodundan balansı tərtib edən zaman istifadə etmək məqsədəuyğundur. Belə ki, ehtiyatların hesabat dövrünün axırına dəyəri cari qiymətlərə daha yaxındır. Bu da özlüyündə onların qiymətlərinin reallığına təsir göstərir. Beynəlxalq standartların göstərişlərinə görə, LİFO metodundan istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir, lakin onun bir sıra xüsusiyyətləri tədqiqat nöqtəyindən ciddi maraq kəsb edir. Ona görə də bizim fikrimizcə, ehtiyatlardan istifadə olunması məsələlərinin iqtisadi tədqiqatlarının aparılmasında FIFO metodu ilə yanaşı, LİFO metodundan da istifadə edilməsi mülahizələri araşdırılmalı və bu iki metodun tətbiqinin virtual nəticələri müqayisə edilməlidir. Qeyd edilməlidir ki, istehsalata buraxılan ehtiyatların qiymətləndirilməsinin başqa bir metodu da vardır ki, bu da AVCO metodu adlanır. Bu metod mövcud ehtiyatların orta qiymətlərinin hesablanmasına əsaslanan və müəssisələrin təcrübi

mühasibat ucotunda geniş istifadə olunmaqda olan qiymətləndirmə metodu kimi tanınır və müasir mühasibat uçotu standartları tərəfindən də qəbul edilir.

Ehtiyatların uçotda əks etdirilməsinin burada göstərilən metodiki əsasları onların mühüm tərkib hissələri olmaqla, mal ehtiyatlarına və məhsul istehsalına da şamil edilir. İctimai iaşə müəssisələrində mövcud olan mal ehtiyatları və iaşə məhsullarının istehsalı prosesləri iqtisadiyyatın digər sahələrində olan ehtiyatlardan və istehsal proseslərindən ciddi şəkildə fərqlənir. Burada mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının bir sıra özünəməxsus özəllikləri vardır. Bunlar da öz növbəsində ictimai iaşədə olan mal ehtiyatlarının, məhsul istehsalının və onların satışı əməliyyatlarının xüsusi olaraq, ayrılıqda tədqiq edilməsini şərtləndirir.

1.2. İctimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatları və məhsul istehsalı uçotunun normativ-hüquqi tənzimlənməsi

İctimai iaşə müəssisələrinə qida məhsullarının istehsalı, satışı və istehlakının təşkili üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələr aiddir. Normativ sənədlərin tələblərinə əsasən belə müəssisələrə restoranlar, şadlıq evləri, barlar, kafelər, yeməcxanalar və s. aid edilir. İctimai iaşə müəssisələri müxtəlif növlər və kateqoriyalar üzrə qruplaşdırılır. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, ictimai iaşə müəssisələrində xidmət, normativ-hüquqi aktların və sənədlərin tələblərinə uyğun təşkil edilməlidir və bir sıra tələblərə cavab verməlidirlər. Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasında məişət, ticarət və digər növ xidmət (iş görülməsi, xidmət göstərilməsi) Qaydaları haqqında 80 sayılı qərarı Azərbaycan Respublikası ərazisində təbəçiliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi və fiziki şəxslərin, onların ticarət (topdan, pərakəndə və ictimai iaşə), məişət və digər növ xidmət obyektlərinin fəaliyyətlərini tənzimləyir.

İctimai iaşə müəssisələrində hazır məhsul kimi dəyərləndirilən müxtəlif çeşidli iaşə məhsulları və onların yarımfabrikatları mütəmadi olaraq, gündəlik istehsal olunur. Restoran, yeməxana və başqa ictimai iaşə müəssisələri özünün istehsal etdiyi məhsulları hazırlamaq və həmin məhsulların satışını təşkil etməklə yanaşı, həmçinin istehlakçılara heç bir texnoloji emal əməliyyatı aparılmadan qida qismində istehlak edilən ərzaq məhsullarını da satır. İqtisadi terminologiyada belə məhsullara ictimai iaşənin satılma məhsulları və yaxud, satılma malları deyilir.

İctimai iaşə prosesləri özündə 2 fəaliyyət sahəsini birləşdirir:

1. İaşə məhsullarının istehsalını və onların yerləşdiyi yerlərə gətirilməklə, istehlakçılara satışını təşkil edir.

2. Alqaqollu və alqaqolsuz içkilərin, desertlərin və digər ərzaq mallarının üzərində heç bir istehsal xarakterli əməliyyat aparmadan, onların öz müştərilərinə satışını ticarət fəaliyyətində olduğu kimi həyata keçirir.

Ticarət fəaliyyəti istehlak təyinatlı malları satmaq və ictimai iaşə xidmətləri göstərilməklə, fəaliyyətin formalaşdırılmasına yöndərilən sahibkarlıq fəaliyyətidir. Ticarəti istehsaldan fərqləndirən ən əsas xüsusiyyətlərdən biri malın emal olunmadan alındığı kimi satılmasıdır.

İctimai iaşə milli iqtisadiyyatın ən önəmli sahələrindən biridir. Təşkilati nöqteyi-nəzərdən o, ticarət sisteminə aid edilir. Burada mühasibat uçotunun bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bu da sahənin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. İctimai iaşənin əsas xüsusiyyətləri burada istehsal, satış və istehlak proseslərinin bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqəli olmasıdır. Bu prosesləri bir-birindən ayırmaq mümkün deyil, çünki məhsulun istehsalı, satışı və istehlakı müəssisənin öz daxilində, bir məkanda olur.

Xidmət iqtisadiyyatının inkişafının xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi müasir dövrdə topdan ticarət, pərakəndə satış, və ictimai iaşə müəssisələrinin şəbəkəsi daim genişləndirilir, xidmətin yeni metod və üsulları tətbiq edilir. Bu istiqamətdə

ictimai iaşənin idarə olunması daha da yaxşılaşdırılır, müəssisələrin texniki təchizatı gücləndirilir, avtomatlaşdırılmış idarəetmə mexanizmindən istifadə daha da təkmilləşdirilir. İqtisadiyyatın bu sahəsində torpaq, tikinti və avadanlıqlardan (əsas vəsaitlərdən) səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsi ticarətin və ictimai iaşənin effektivliyini getdikcə daha da artırır. Cəmiyyətin inkişafının müasir dövründə ictimai iaşənin rolu və əhəmiyyəti daha da artmaqdadır. Bunu qəbul edilmiş qərar və göstərişlərlə xalq istehlakı mallarının istehsalı ilə ictimai iaşənin ən önəmli əhəmiyyətə malik olmasından, iaşənin inkişafında intensivlik və ixtisaslaşma bacarığının uyğunlaşdırılmasından, ticarətin və ictimai iaşənin təşkilinin daha da inkişaf etdirilməsindən, bazarı müxtəlif iaşə məhsulları və xidmətlərlə bol-bol təmin etməkdən, bölgü münasibətlərinin daha da təkmilləşdirilməsindən aydın görmək olar.

İctimai iaşə fəaliyyəti başqa fəaliyyət növlərindən çox fərqlidir. Əvvəlcə mühasibat və vergi uçotunu təşkil etmək üçün ictimai iaşə sahəsində işlərin aparılması qaydalarını bilmək önəmlidir.

İqtisadiyyatın hər bir sahəsində olduğu kimi, ictimai iaşə sahəsində də idarəetmə və maliyyə qərarlarının qəbul olunması üçün zəruri olan informasiya, əsasən, mühasibat uçotu və hesabat vasitəsilə formalaşır. Elə buna görə də mühasibat uçotu və hesabat sisteminin nəzəri-metodoloji və praktiki aspektərini, qayda və prinsiplərini işləyib hazırlamaq uçot sisteminin qarşısında olan ən ümdə məsələlərdən biridir.

Bütün sahələrdə və sferalarda olduğu kimi, ictimai iaşə sferasında da biznes proseslərinin idarə olunması, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üçün etibarlı və əlçatan informasiyaya ehtiyac vardır. Bu informasiya biznes dili olan uçot və onun yekun mərhələsi hesab edilən maliyyə hesabatı vasitəsilə formalaşdırılır. İnformasiyanın dürüst, aydın və etibarlı olması və müqayisələr aparmaq üçün yararlı olması, həmin sahədə mühasibat uçotu və hesabatlılığın nəzəri, metodoloji və praktiki baxımdan necə təşkil olunmasından asılıdır.

İctimai iaşə fəaliyyəti – xidmət göstərilən obyektin ərazisində və ya səyyar qaydada istehlak məqsədilə hazırlanmış qida məhsullarının alıcıya təqdim edilməsi ilə məşğul olan sahibkarlıq fəaliyyətidir.

İctimai iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili və inkişafı məsələləri “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələbləri ilə tənzimlənir. Qanununun “Mühasibat uçotunun məcburiliyi” adlanan 3-cü maddəsində bu barədə belə göstərilir: “Bütün mühasibat uçotu subyektlərində mühasibat uçotunun bu Qanunda müəyyən edilmiş müvafiq mühasibat uçotu standartlarına və ya sadələşdirilmiş uçotun qaydalarına uyğun aparılması məcburidi (“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu [MUH ARQ], 2004; s.3). Bundan əvvəldə isə, 1-ci maddədə mühasibat uçotu subyektlərinin kimlərdən ibarət olduğu barədə belə yazılmışdır: “Maddə 1. Qanunun təyinatı. Bu Qanun mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər, habelə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər (bundan sonra mətndə - mühasibat uçotu subyektləri adlandırılacaq) tərəfindən mühasibat uçotunun təşkili və aparılması, o cümlədən maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi qaydalarını tənzimləyir” (MUH ARQ, 2004; s.3).

Qanunun burada verilmiş məzmunundan görüldüyü kimi, bütün müəssisələrin, təşkilatların, sahibkarlıq subyektlərinin, hətta hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin və həmçinin də belə sahibkarlıq subyektlərinin tərkib hissələri olan ictimai iaşə müəssisələrin də biznes-təsərrüfat fəaliyyətləri öz əksini onların aparmalı olduqları mühasibat uçotunda tapmalıdır.

4 may 2018-ci ildə “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda edilmiş dəyişikliklərdən sonra bütün müəssisə, təşkilat və sahibkarlıq subyektlərində olduğu kimi, ictimai iaşə müəssisələrində də mühasibat uçotunun təşkili və onun inkişafının tənzimlənməsində yeni istiqamətlər müəyyən edilmişdir. İctimai iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunu necə tənzimlənməli olduğu

Qanunun “**Mühasibat uçotu sahəsində dövlət tənzimlənməsi**” adlanan 4-cü maddəsinin aşağıda verilmiş məzmunundan irəli gəlir:

“Maddə 4. Mühasibat uçotu sahəsində dövlət tənzimlənməsi

4.1. Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotu sahəsində dövlət tənzimləməsinin əsas məqsədi Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları, Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları, İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları və uçot qaydaları əsasında ölkədə maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasını və mühasibat uçotunun aparılmasını təmin etməkdən ibarətdir” (MUH ARQ, 2004; s.4).

Qanunun 4.1-ci maddəsinin burada verilmiş məzmunundan görüldüyü kimi, hal-hazırda ölkəmizdə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı 3 növ beynəlxalq standartlar əsasında tənzimlənir:

- 1) Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları,
- 2) Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları və
- 3) İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları.

İctimai iaşə müəssisələrinin əsasən, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə aid olduğunu nəzərə almaqla qeyd etmək olar ki, bu müəssisələrdə mühasibat uçotu Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları və onun əsasında Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış “Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” üzrə təşkil olunmalıdır (KOS subyektlərində MU-nun aparılması Qaydaları, 09 dekabr 2019).

Müasir dövrdə ticarət və ictimai iaşə müəssisələrinin biznes-təsərrüfat fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 aprel 2014-cü il tarixli, 94№-li

Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmət Qaydalarına” uyğun olaraq idarə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin Qaydaların təsdiq edilməsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 15 aprel tarixli 80 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş oxşar qaydalar ləğv edilmişdir.

Yeni təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmət Qaydaları 24 maddədən ibarətdir. Bu maddələrdə ticarət və ictimai iaşə xidmətlərinin göstərilməsi üzrə yerinə yetirilməli olan işlər geniş formada şərh edilmişdir. Qaydalarda eyni zamanda ticarət və ictimai iaşə işçilərinin hüquq və vəzifələri və onların müştərilərlə (alıcılarla) münasibətdə səlahiyyət dairələri barədə də tövsiyələr əks etdirilmişdir. İctimai iaşə xidmətlərinin göstərilməsi qaydaları həmin Qaydaların 23-cü maddəsində verilmişdir. Burada ictimai iaşə müəssisəsi (Qaydalarda “icraçı” adlanır) tərəfindən istehlakçıların (müştərilərin) və orada çalışan xidmətedici heyətin davranış qaydalarının, ictimai iaşə obyektlərində göstərilən xidmətlərin siyahısının və digər bu kimi xidmət elementlərinin müəyyən edilməsinə, xidmət prosesinin təşkilinə, istehlakçıların məlumatlandırılmasına, sifarişlərin qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsinə, sanitariya qaydalarının və gigiyenik normaların gözlənilməsinə və xidmət prosesində meydana çıxan bir sıra məsələlərə dair 22 bənddən ibarət müddəalar verilmişdir. Bu müddələrdən ictimai iaşə müəssisələrində məhsul istehsalı və iaşə xidmətlərinin göstərilməsi proseslərinin uçotunun təşkili üçün 23.4-cü bəndin məzmunu özündə əhəmiyyətli təsir mexanizmini əks etdirir. Qaydaların “İctimai iaşə xidmətlərinin göstərilməsi” adlanan 23-cü maddəsinin 4-cü bəndində belə göstərilir:

“23.4. İctimai iaşə obyektlərində hazırlanan məhsulların hər birinin kalkulyasiyası olmalıdır. Menyü və çeşid siyahısı hər bir yemək və məhsul üzrə tərtib edilmiş kalkulyasiya vərəqələrinə əsaslanmalıdır. İctimai iaşə obyektlərində istehlakçılarla hesablaşmalar zamanı nəzarət-kassa aparatının çeki ilə yanaşı, göstərilmiş iaşə xidmətinin dəyərini (çekdəki məbləği) təsdiq edən və xidmətin tərkibinə daxil olan

yemək və məhsulların adları göstərilmiş hesab təqdim etməlidir (Azərbaycan Respublikasında ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmət Qaydaları; 3 aprel 2014).

Burada verilmiş bəndin məzmunundan görüldüyü kimi, ictimai iaşə obyektlərində istehlakçılara iaşə xidmətlərinin göstərilməsi prosesləri aşağıda adları göstərilən sənədlərlə müşayiət edilməlidir:

- 1) kalkulyasiya vərəqəsi,
- 2) menyu və çeşid siyahısı,
- 3) nəzarət-kassa aparatının çeki və
- 4) göstərilmiş iaşə xidmətinin dəyərini (çekdəki məbləği) təsdiq edən və xidmətin tərkibinə daxil olan yemək və məhsulların adları göstərilmiş hesab.

Bu sənədlərin hər biri iaşə xidmətinin təşkil edilməsi və onun istehlakçı müştəriyə təqdim edilərək, satış prosesinin həyata keçirilməsi üçün müəyyən rol oynayır.

İctimai iaşə müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstərici onların mal dövriyyəsidir. Belə ki, ictimai iaşə müəssisələrində məhsul və mallara, əmək və maliyyə resurslarına, mətbəx avadanlıqlarına, ticarət zalı və onun maddi-texniki təchizatına olan tələbat, istehsal proqramı, əməyin ödənişi fondu, mənfəət, rentabellik və digər əsas iqtisadi göstəricilər mal dövriyyəsinin həcminə və strukturuna görə təyin edilir. Ona görə də ictimai iaşə müəssisələrində mal dövriyyəsinin düzgün uçotu digər əsas texniki-iqtisadi göstəricilərin də vaxtlı-vaxtında və düzgün uçota almasını təmin edən zəruri şərtidir. Bu göstərici iki hissədən, yəni öz istehsalı məhsullarının satışı üzrə dövriyyədən və satınalma malların satışı üzrə dövriyyədən ibarətdir. Əhaliyə göstərilən ictimai iaşə xidmətlərinin cəmi göstəricisi ölkədə fəaliyyət göstərən bütün ictimai iaşə müəssisələrinin məcmu mal dövriyyəsi göstəricisi ilə üst-üstə düşür. Ölkə üzrə

pərakəndə satış mal dövriyyəsi, ictimai iaşənin mal dövriyyəsi və digər ödənişli xidmətlər birlikdə ölkənin istehlak bazarının dövriyyəsini formalaşdırır. Aşağıdakı cədvəldə 2015-2019-cu illərdə ölkənin istehlak bazarında əhaliyə göstərilən pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və ödənişli xidmətlərin həcmi əks etdirən göstəricilər verilir:

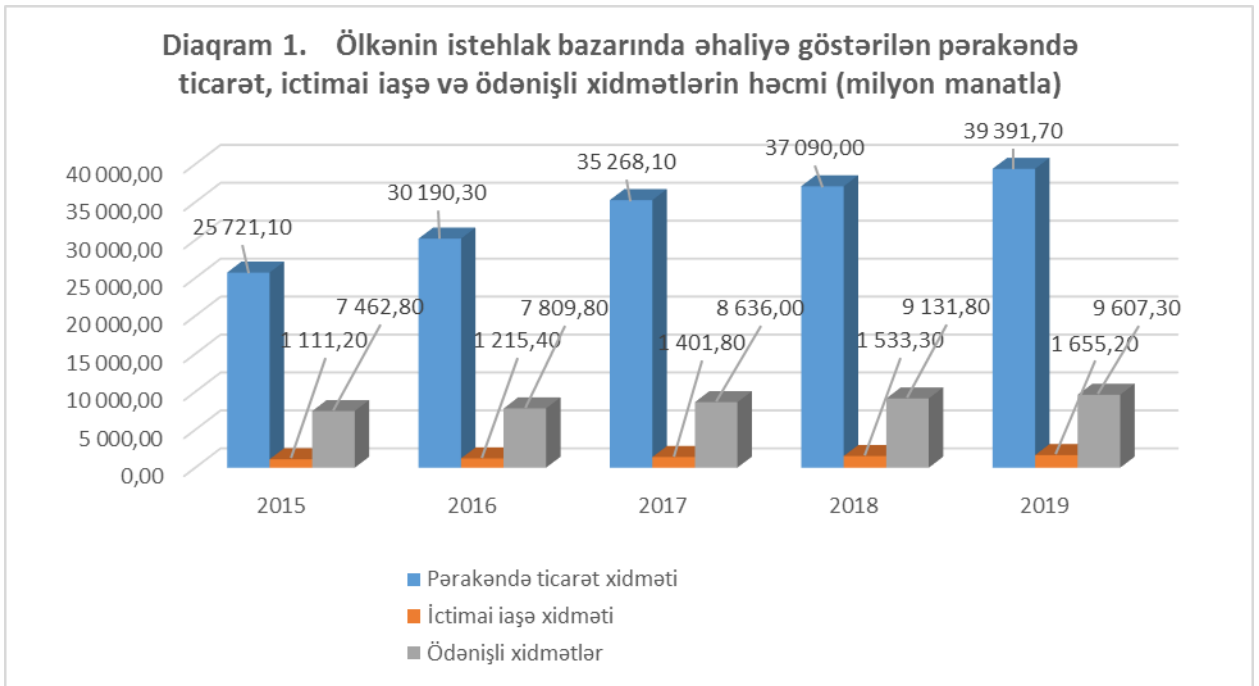
Cədvəl 2: 2015-2019-cu illərdə ölkənin istehlak bazarında əhaliyə göstərilən pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və ödənişli xidmətlərin həcmi

(milyon manatla)

	İstehlak bazarı-cəmi	o cümlədən:		
		Pərakəndə ticarət xidməti	İctimai iaşə xidməti	Ödənişli xidmətlər
2015	34 295,1	25 721,1	1 111,2	7 462,8
2016	39 215,5	30 190,3	1 215,4	7 809,8
2017	45 305,9	35 268,1	1 401,8	8 636,0
2018	47 755,1	37 090,0	1 533,3	9 131,8
2019	50 654,2	39 391,7	1 655,2	9 607,3

Mənbə: Azərbaycan iqtisadiyyatının statistik göstəriciləri. Azərbaycanda ticarət/İstehlak bazarı. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, 2019-cu ildə Azərbaycanda əhaliyə göstərilmiş ödənişli ictimai iaşə xidmətlərinin həcmi 1 milyard 655 milyon 200 min manat təşkil etmişdir. Adambaşına düşən ictimai iaşə xidmətinin məbləği, təqribən, 165 manata bərabərdir. Burada bu göstəricinin az və ya çox, aşağı və ya yuxarı olması ilə bağlı hər hansı bir mülahizə irəli sürmədən qeyd etməyi lazım bilir ki, ölkədə adambaşına düşən ictimai iaşə xidmətlərinin məbləği əhəlinin həyat səviyyəsinin müəyyən tərəflərini və xüsusi əlamətlərini əks etdirə bilər. Məsələn Pribaltika ölkələrində bu göstəricinin Azərbaycandan xeyli yüksək olduğunu güman edirik. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrində isə analoji göstərici daha yüksəkdir. Ölkənin istehlak bazarında əhaliyə göstərilən pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və ödənişli xidmətlərin həcmi 1-ci diaqramda əks etdirilmişdir.

Mənbə: 1-ci cədvəlin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Məlumdur ki, müasir dövrdə ölkəmizin iqtisadi inkişafının yönləndirilməsində kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı məsələlərinə önəmli yer verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” tərkibində qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi” ölkənin 2025-ci ilədək və ondan sonrakı uzunmüddətli dövrə aid olan vahid iqtisadi və sosial inkişaf planının mühüm tərkib hissəsi olmaqla, iqtisadiyyatın ardıcıl, davamlı və hərtərəfli inkişafının təmin edilməsində kiçik və orta sahibkarlığın əsas hərəkətverici amilə çevrilməsini qarşıda duran əsas çağırışlardan biri kimi təqdim edir. Burada göstərilir ki, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatın diversifikasiyası, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, istehlak mallarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Strateji Yol Xəritəsi, 2016; s.290). Bu çağırışların real fəaliyyətə çevrilməsində ictimai işə xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi də mühüm yer tutur.

Ölkəmişdə müasir iqtisadi inkişafın bazar prinsiplərinə uyğun təşəkkül tapması xidmət sferasının çoxsahəli fəaliyyət növləri üzrə müəssisələrində kiçik və orta sahibkarlığın daha yüksək tempə yayılmasını şərtləndirmişdir. Xidmət sferasının belə sahələrindən biri də ictimai iaşə müəssisələridir. Azərbaycanda ictimai iaşə xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində mövcud olan mühasibat uçotu subyektlərinin böyük əksəriyyəti kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərindən ibarətdir. Bunu aşağıda verilmiş cədvəldən də görmək olar:

Cədvəl 3: 2015-2019-cu illərdə ölkənin ictimai iaşə sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı

İaşə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı, vahid	15 645	17 298	18 728	19 440	20 878
o cümlədən:					
dövlət	12	19	19	19	19
qeyri-dövlət	15 633	17 276	18 709	19 421	20 859

Mənbə: Azərbaycan iqtisadiyyatının statistik göstəriciləri. İaşənin əsas göstəriciləri
<https://www.stat.gov.az/source/catering/>

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, 2019-cu ilə aid statistik göstəricilərə əsaslanaraq, qeyd etmək olar ki, ölkəmizdə 20 878 vahid sahibkarlıq subyekti ictimai iaşə fəaliyyəti göstərir ki, onlardan da 20 859 vahidi və ya 99,9 faizi qeyri-dövlət sahibkarlıq subyektlərindən ibarətdir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən yalnız 19 subyekt dövlətə məxsusdur. Buradan görünür ki, ictimai iaşə xidməti sektorunda sahibkarlıq subyektləri iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətə daha yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Bu sektorun inkişafı sahibkarlıq subyektlərinin əlindədir ki, onların da böyük əksəriyyəti kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərindən ibarətdir. Bu isə öz növbəsində ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında ictimai iaşə sektorunun mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

II FƏSİL. İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MAL EHTİYATLARI VƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. İctimai iaşə müəssisələrində məhsul istehsalı və iaşə xidmətlərinin göstərilməsi qaydaları

İctimai iaşə müəssisələri digər fəaliyyət növlərindən çox fərqlidir. İlk öncə mühasibat və vergi uçotunu təşkil etmək üçün ictimai iaşə sahəsində işlərin aparılma qaydalarını bilmək lazımdır. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, ictimai iaşə müəssisələrində xidmət normativ hüquqi aktların və sənədlərin tələblərinə uyğun təşkil olunmalı və bir sıra tələblərə cavab verməlidir. İctimai iaşə xidmətinin aparılması qaydaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 03 aprel 2014-cü il tarixli, 94№-li qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ qaydalar üzrə təşkil edilir. İctimai iaşə xidmətinin təşkil edilməsi qaydaları bu qanunvericilik aktının 23-cü bölməsində verilmişdir. Bu qaydalara əsasən ictimai iaşə müəssisələrində müştərilərə təqdim olunan mallar, məhsullar və göstərilən xidmətlər barədə daha ətraflı və düzgün məlumat verilməsi məqsədilə obyektə onun mülkiyyətçisi və rəhbəri tərəfindən təsdiq olunmuş menyu siyahısı olmalıdır.

Menu ictimai iaşə müəssisəsinin çeşid minimumu əsasında tərtib edilir və səhər, günorta və şam yeməyi üçün yemək və içkilərin siyahısını və onların tərkibini göstərir. Buraya həmin gün satışda olan qəlyanaltı, yeməklər, kulinar məhsullar, içkilər daxildir. Menyuda hər bir xörəyin tərkibi (əsas inqrediyentlər və çəkisi göstərilməklə), miqdarı və qiyməti göstərilməlidir. Menu tərtib edilərkən mövsümi şərait və havanın temperaturu mütləq nəzərə alınmalıdır.

İctimai iaşədə göstərilən xidmətlərin siyahısı icraçı tərəfindən sərbəst şəkildə müəyyən olunur. İctimai iaşə müəssisələrində kənardan alınmış məhsulların satışı

və digər əlavə xidmətlərin göstərilməsi zamanı yaranmış münasibətlər müvafiq satış və xidmət qaydaları ilə tənzimlənir.

İctimai iaşə müəssisələrində hazırlanan hər hansı malların və məhsulların kalkulyasiyası olmalıdır. Bütün çeşid siyahıları və menyularda olan hər bir yemək və ya digər məhsullar tərtib olunmuş kalkulyasiya və rəqlərinə əsaslanmalıdır. Bu müəssisələrdə hər bir istehlakçı ilə hesablaşmalar zamanı nəzarət-kassa aparatının çeki ilə yanaşı, göstərilmiş xidmətin fəyerini əks etdirən və həmin göstərilən xidmətin tərkibinə aid olan yemək və digər məhsulların adları əks etdirilmiş hesab təqdim olunmalıdır.

İcraçı istehlakçıya ona razılaşdırılmış müddətdə xidmət etməyə borcludur. Xidmət şərtləri, həmçinin də qiymətlər qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada və bütün istehlakçılar üçün bərabər müəyyən olunmalıdır. İcraçı öz təşkilatının adı, yerləşdiyi ünvanı, tipi (növu), dərəcəsi, təklif olunan kulinariya məhsulları, iş rejimi və xidmətlər barədə zəruri informasiyanı istehlakçıya çatdırmalıdır. Əgər istehlakçılara iaşə məhsulu və hazır məmulat çatdırılırsa, onda bu məhsul və xidmətlər barədə məlumatlar mülkiyyətçi və onun obyekt rəhbəri tərəfindən təsdiq olunmuş çeşid siyahısı və ya menyü ilə istehlakçıya çatdırılmalıdır.

İctimai iaşə obyektlərində istehlakçılara əsas xidmətlərlə yanaşı, bir sıra əlavə xidmətlər də göstərilə bilər. Əlavə xidmətlər ödənişli xidmətlərdir. Bu xidmətlərin dəyəri menyuda və yaxud preyskurantda (prays və rəqlərində) əks etdirilməlidir. İstehlakçılara məcburi şəkildə əlavə xidmət göstərmək yolverilməzdir.

Əvvəcadən sifariş əsasında göstəriləcək xidmətlər sifariş qəbzlərinin, müqavilələrin və digər sənədlərin tərtib edilməsi ilə rəsmiləşdirilir. Həmin sənəddə icraçının və istehlakçının adı, soyadı, xidmət növü və onun dəyəri, ödənişlərin şərtləri, sifarişin qəbulu və onun icra olunma tarixi, sifarişi kim qəbul edəcəksə, həmin şəxsin imzası və digər bu kimi məlumatlar öz əksini

tapmalıdır. Rəsmiləşdirilmiş sənədin bir nüsxəsi də istehlakçıya (sifarişçiyə) təqdim edilməlidir.

Əvvəlcədən sifariş əsasında göstərilmiş xidmətin icra müddətinin pozulduğu və ya keyfiyyətsiz yerinə yetirildiyi hallarda istehlakçı aşağıdakıları tələb edə bilər :

- Sifarişin icrası üçün yeni bir müddətin müəyyən edilməsi
- Xidmət haqqının aşağı salınması (əgər istehlakçı qəbul edərsə) bu nöqsanı aradan qaldırılması, həmin məhsulu keyfiyyətə eyni olan digər bir məhsulla əvəz edilməsi
- Xidmətdən imtina edilməsi

İcra müddətinin pozulması halı baş verdikdə istehlakçı ona dəymiş ziyanın tam olaraq ödənilməsini tələb edə bilər. Bu zaman ödənilməsi qanunla müəyyənləşdirilmişdir. Şəkildə həyata keçirilir. Əgər icraçı xidmət müddətini özündən asılı olmayan səbəblərdən və ya sifarişçinin öz təqsiri üzündən baş verməsini sübut edə bilərsə, bu halda istehlakçının tələbi ödənilməyəcək.

İctimai iaşə obyektlərində məhsulların hazırlanması zamanı istifadə olunan suyun keyfiyyəti bir sıra tələblərə cavab verməlidir:

- İctimai iaşə müəssisələrində bir sıra məqsədlər üçün kifayət qədər içməli isti və soyuq su olmalıdır
- Qablar, su anbarları üstü bağlı olmalıdır, təmiz olmalıdır. Gigiyenik tələblərə cavab verməlidir. Asanlıqla yoxlana biləcək yerdə yerləşdirilməlidir.

İctimai iaşə müəssisələrində xidmətlərin təşkili zamanı qanunvericiliklə müəyyən olunmuş gigiyenik normativlərə və sanitariya qaydalarına ciddi riayət olunmalıdır.

Ticarət və ictimai iaşə müəssisələrinin biznes-təsərrüfat fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 aprel 2014-cü il tarixli, 94 N-li “Azərbaycan Respublikasında ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmət Qaydaları” üzrə

qoyulmuş müddələrin məzmununa uyğun olaraq idarə olunur. Həmin Qaydalar 24 maddədən ibarət olub, onun müvafiq maddələrində ticarət və ictimai iaşənin idarə edilməsi və xidmətlərinin göstərilməsi üzrə yerinə yetirilən işlər geniş formada şərh edilmişdir. Qaydalarda eyni zamanda ticarət və ictimai iaşə işçilərinin hüquq və vəzifələri və onların müştərilərlə (alıcılarla) münasibətdə səlahiyyət dairələri barədə tövsiyələr əks etdirilmişdir. İctimai iaşə xidmətlərinin göstərilməsi qaydaları həmin qanunvericilik aktının “İctimai iaşə xidmətlərinin göstərilməsi” adlanan 23-cü bölməsində verilmişdir. Qaydalara görə ictimai iaşə müəssisələrində mal və məhsulların istehsalı, satışı və iaşə xidmətlərinin göstərilməsinin bir sıra məqamlarına istiqamət verilmişdir. Burada göstərilir ki, ictimai iaşə müəssisəsi tərəfindən müştəri və istehlakçılar üçün qanunvericiliyə zidd olmayan davranış qaydalarının və müştəri-istehlakçılara göstərilən xidmətlərin siyahısının sərbəst olaraq müəyyən edilməsi hüququ vardır. Müştəri və istehlakçılara göstərilən iaşə xidmətinin xarakterik xüsusiyyətləri bərsində lazımi məlumatlar verilməlidir ki, bunlara da misal olaraq, ictimai iaşə obyektində göstərilən xidmətlərin siyahısı, qiymətləri və ödəniş şərtləri, müştərilərə və istehlakçılara təklif olunan iaşə məhsullarının adı, tərkibi, xörəklərin, alkoqollu və sərinləşdirici içkilərin pay həcmələri və qiymətləri, istehsal olunan iaşə məhsullarının və göstərilən xidmətlərin istinad edildiyi normativ sənədlər və s.. Müştərilərə və istehlakçılara təklif olunan iaşə məhsulları və göstərilən xidmətlər barədə məlumatlar mülkiyyətçi və ya obyektin rəhbəri tərəfindən təsdiq edilmiş menyu, çeşid siyahısı və yaxud digər üsullarla çatdırılmalıdır. Belə məlumatlar Azərbaycan dilində, zəruri hallarda isə digər dillərdə də verilməlidir. İstehlakçı ona təklif olunan iaşə məhsullarının əsas istehlak xassələri, keyfiyyəti, həmçinin xörəklərin hazırlanma texnologiyası barədə əlavə məlumatları da öyrənmək hüququna malikdir.

Qaydalarda həmçinin göstərilir ki, ictimai iaşə obyektlərində kənardan alınmış məhsulların satışı və əlavə xidmətlərin göstərilməsi zamanı yaranmış münasibətlər müvafiq satış və ya xidmət qaydaları ilə tənzimlənməklə yanaşı, burada hazırlanan iaşə məhsullarının hər birinə aid kalkulyasiya vərəqəsi tərtib edilməli, menyu və

çəşid siyahısı hər bir yemək və məhsul üzrə tərtib edilmiş kalkulyasiya vərəqlərinə əsaslanmalıdır. İctimai iaşə müəssisələrində müştəri və istehlakçılarla hesablaşmalar zamanı, onlara nəzarət-kassa aparatının çeki ilə yanaşı, göstərilmiş iaşə xidmətinin dəyərini təsdiq edən və xidmətin tərkibinə daxil olan yemək və məhsulların adları göstərilmiş hesab təqdim edilməlidir.

Bütün bunlarla yanaşı, ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmətlərin göstərilməsi qaydalarında ictimai iaşə müəssisələrində müştərilərə və digər istehlakçılara iaşə xidmətlərinin təşkili və göstərilməsinin digər məqamlarına da istiqamət verilir.

2.2. İctimai iaşə müəssisələrində malların və məhsul istehsalının uçotu

İctimai iaşə müəssisələrində mal və taraların müəssisəyə daxil olması, satışı və buraxılışı əməliyyatları hesab-fakturalar, mal mədaxil qaimələri, adi qaimlər, arayışlar, aktlar və digər bu kimi sənədlər tərtib edilməklə rəsmiyyətə salınır. Daxil olan malların sənədləşdirilməsi daxilolma mənbələrinin xüsusiyyətlərinə uyğun aparılır. Müəssisəyə daxil olan malları, bir qayda olaraq, hesab-faktura müşayiət edir. Hesab-fakturada malsatan və malalan müəssisələrin adı və bank rekvizitləri, eləcə də malları xarakterizə edən vəçib göstəriçilər əks etdirilir. Hesab-fakturaya malların bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirən digər sənədlər də əlavə edilir ki, bunlara da misal olaraq, keyfiyyət şəhadətnamələrini, texniki pasportları, tara və qablaşdırma sənədlərini və sairəni göstərmək olar.

Malların daxil olmasını əks etdirən əsas sənədlər hesab-faktura və onun əsasında tərtib edilən mal-mədaxil qaimələridir. Hesab-faktura üç hissədən ibarətdir: 1) başlıq hissəsi (buna titul hissəsi də deyilir), 2) əsas hissə (buna çədvəl və ya mal hissəsi də deyilir) və 3) yekun hissəsi. Birinci hissədə (başlıq hissəsində) malsatan və malalan (burada topdantiçarət və yaxud pərakəndə tiçarət müəssisəsinin)

müəssisələrin adı, vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi (VÖEN), həmin müəssisələrin banklarının adı və kodları və digər bu kimi məlumatlar; ikinci hissədə (mal hissəsi) göndərilən malların adı, mal nişanələri, ölçü vahidi, miqdarı, qiyməti və məbləği; üçüncü hissədə (yekun hissəsi) isə malların çəmi məbləği, ödəniləsi məbləğ və sənədi təsdiqləyən vəzifəli şəxslərin imzaları göstərilir.

Bəzi hallarda hesab-fakturada mal və tararların yekun məbləğindən sonra, malsatan müəssisənin cəkmiş olduğu və malalan müəssisənin ödəməli olduğu nəqliyyat xərçələrinin məbləği də göstərilir. Hesab-fakturanın sonunda malalan müəssisənin malsatan müəssisəyə ödəməli olduğu ümumi məbləğ yazı ilə və rəqəmlə göstərilir. Bu məbləğ malsatan və malalan müəssisələr arasında hesablaşma-ödəniş əməliyyatının aparılması üçün əsas məbləğ rolunu oynayır. Adətən hesab-fakturanın bir nüsxəsi və ya surəti bank ödənişi sənədinə, əsas hallarda ödəniş tapşırığı və yaxud ödəniş tələbnaməsinə əlavə edilir. Bununla yanaşı, bank ödənişi sənədində mal əməliyyatının aparıldığını əks etdirən hesab-fakturanın tarixi və nömrəsi də göstərilir.

Hesab-faktura malsatan müəssisənin rəhbəri və müvafiq maddi-məsul şəxs tərəfindən imzalanır və müvafiq möhürlə təsdiq edilir. Bir qayda olaraq, hesab-fakturanın bir nüsxəsi mal partiyasını müşayiət edir, digəri isə bank vasitəsilə daxil olur. Hesab-fakturanın nümunəsi növbəti səhifədə verilir.

Müəssisəyə mallar iri partiyalarla, dəmiryolu, su yolu, hava və avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə daxil olduqda həmin malları malgöndərən müəssisənin tərtib etdiyi hesab-faktura ilə yanaşı, eyni zamanda müvafiq nəqliyyat qamiası da müşayiət edir. Nəqliyyat qaiməsində daşınan yükün (malın) yalnız ümumi xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirən məlumatlar (cəkisi, həcmi, nəqliyyatda tutduğu yerlərin sayı, göndərmə müddəti, göndərmə və təyinat stansiyalarının adları və s.) göstərilir.

Daxil olan malların qəbulu ictimai iaşə müəssisələrinin maddi-məsul şəxsləri tərəfindən (anbar müdiri, yeməqxana müdiri, menejer, ekspeditor və s.) qəbul edir. Malların qəbulu zamanı onları müşayiət edən hesab-fakturada əks etdirilmiş məlumatlara uyğun olaraq, onlar kəmiyyət və keyfiyyət üzrə yoxlanılır. Qəbul zamanı kəmiyyət üzrə yoxlamada qəbul edilən malların sayı və cəkisinin, keyfiyyət üzrə yoxlamada isə onun növünün, dərəcəsinin və bu kimi keyfiyyət göstəricilərinin malı müşayiət edən hesab-fakturada göstərilən məlumatlara uyğunluğu yoxlanılır. Müəyyən kənarlaşmalar aşkar edildikdə, dərhal müvafiq komissiyalar yaradılır və lazımi aktlar hazırlanır. Mümkün olan hallarda malgöndərən müəssisənin nümayəndəsi də dəvət edilir və komissiyanın tərkibinə salınır. Belə komissiyaların tərkibinə eyni zamanda müvafiq nəqliyyat müəssisəsinin və ictimai təşkilatların (məsələn, yerli bələdiyyə təşkilatının) nümayəndələri də daxil edilir.

Malların qəbulu nəticələrinə görə mal-mədaxil qaiməsi tərtib edilir. Mal-mədaxil qaiməsində hesab-fakturada göstərilən məlumatlarla yanaşı, eyni zamanda malları qəbul edən maddi-məsul şəxsin adı və soyadı, mal hissəsində isə malların üzərinə qoyulan ticarət əlavəsinin faizi, malların satış qiymətləri, satış məbləği və ticarət əlavəsinin ümumi məbləği də göstərilir. Mal-mədaxil qaiməsinin nümunəsi növbəti səhifədə verilir.

Mal-mədaxil qaiməsi, bir qayda olaraq, iki nüsxədən ibarət tərtib edilir və o, müəssisənin rəhbəri, baş mühasib, mal əməliyyatları üzrə mühasib, əmtəəşünas-menejer və malı mədaxil edən maddi-məsul şəxs tərəfindən imzalanır.

Malların və iaşə məhsullarının satışı və buraxılışı əməliyyatları onları əks etdirən hesab-faktura tərtib etməklə rəsmiyyətə salınır. Belə hallarda hesab-faktura ən azı 4 nüsxədə tərtib edilməlidir. Hesab-fakturanın quruluşu və orada əks etdirilən məlumatlar haqqında yuxarıda qeyd olunmuşdur. Malların satışı və buraxılışı haqqında tərtib edilmiş hesab-fakturada mallar satış qiyməti ilə göstərilir.

Malların və iaşə məhsullarının satış qiyməti ilə alış qiyməti arasında fərqin yaratdığı məbləğ müəssisənin gəlirini formalaşdırır.

Malların və iaşə məhsullarının sintetik və analitik ucotu onların daxil olması, satışı, buraxılışı və sair məxariçini əks etdirən yuxarıda göstərilmiş sənədlər əsasında aparılır.

Pərakəndə ticarət funksiyasını həyata keçirən ictimai iaşə müəssisələrində olan malların uçotu 205 “Mallar” hesabının 205.1 “Topdan ticarətdə olan xammal və mallar” 205.2 “ Pərakəndə ticarətdə olan xammal və mallar “ və 5 “Mətbəxdə (istehsalatda) olan mallar” taralar isə həmin hesabın 205.3 “Tara və tara materialları” subhesabında uçota alınır.

Müəssisənin satış məqsədi ilə əldə etdiyi malların hərəkəti haqqında ümumiləşdirilməli. Məlumatlar uçotu 205N-li “Mallar” hesabında uçota alınır.

Bu hesabda əsasən təchizat, satış və ticarət, habelə ictimai iaşə müəssisələri istifadə edirlər Alqı-satqı məqsədilə əldə olunan belə malların dəyərində müvafiq əlavələr(üstəliklər) edilməklə , onlar həmin müəssisələr tərəfində mal alana təqdim olunur.

Eləcə də, bu hesab məhsul istehsalı məqsədi ilə alınmış, lakin yaranmış müəyyən səbəblərdən asılı olaraq həmin mal-materialların datılması nəticəsində istehsalatda məşğul olan müəssisələr tərəfindən də istifadə edilə bilər.

205.1 “Topdan ticarətdə olan xammal və mallar” subhesabında topdansatış və bölüşdürücü bazalarda, anbarlarda, ictimai iaşə müəssisələrinin anbarında tərəvəz anbarında, soyuducularda və s. olan mal ehtiyatlarının mövcudluğu və hərəkəti uçota alınır.

205.2 “Pərakəndə ticarətdə olan xammal və mallar” subhesabında pərakəndə ticarət müəssisələrində (mağazalarda, çadırlarda, dükanlarda, köşklərdə və s.) və ictimai iaşə müəssisələrinin bufetlərində olan malların mövcudluğu və hərəkəti

uçota alınır. Bu sybhesabda həm də pərakəndə ticarət müəssisələrində və iaşə müəssislərinin büfetlərində olan şüşə qabların (butulkalar, bankalar və s.) mövcudluğu və hərəkəti uçota alınır.

205.3 “Tara və tara materialları” subhesabında dolu və boş taraların (pərakəndə ticarət müəssisələrində və ictimai iaşə müəssisələrinin bufetlərində molan şüşə qablardan başqa) mövcudluğu və hərəkəti uçota alınır.

Alınmış xammal və mallara düşən ƏDV məbləği 241 “Əvəzləşdirilən əlavə dəyər vergisi” hesabında uçota alınır və malsatanlardan mədaxil edilmiş və ödənilmiş mallar üzrə həmin hesabdən silinir.

İctimai iaşə müəssisələrində mallar, əsasən, malsatanların ödəniş sənədləri ödənilməzdən qabaq daxil olur. Ona görə də malsatanlar tərəfindən göndərilmiş mal və maddi dəyərlilərin tam həcmdə mədaxil edilməsi üzərində nəzarətin böyük əhəmiyyəti vardır. 531№-li “Malsatanlara qısamüddətli kreditör borçları” hesabının ayın axırına, adətən, kredit qalığı olmalıdır. Bu qalıq malsatanlar tərəfindən göndərilmiş və malalan tərəfindən qəbul edilmiş əməliyyatlar üzrə onlara olan borçu göstərir. Həmin hesabın debet qalığı dəyəri ödənilmiş, lakin hesabat ayının axırınadək daxil olmamış malın mövcudluğunu göstərir. Bu çür məbləğlər diqqətlə yoxlanıldıqdan sonra onlara aid xüsusi reyestr tərtib olunur ki, bunun da əsasında 205.3№-li “İctimai iaşə müəssisələrində mallar, məhsullar və tara” subhesabının debeti, 531№-li “Malsatanlara qısamüddətli kreditör borçları” hesabının krediti üzrə qeydlər aparmaq üçün memorial-order tərtib edilir. Sonra gələn ayın birində, malların daxil olmasının ucotunda olan eyniliyi saxlamaq məqsədi ilə bu yazılış qırmızı storno üsulu ilə ləğv olunur.

Cədvəl 4: İctimai iaşə müəssisələrində mal, məhsul və taraların daxil olması əməliyyatları üzrə mühasibat müxabirləşmələri

№	Əməliyyatın məzmunu	Müxabirləşmə	
		Debet	Kredit
1	2	3	4
1.	Malsatanlardan ictimai iaşə müəssisələrinə daxil olan mallar alış qiymətilə mədaxil edildikdə	205.3	531
2.	Malsatanlardan ictimai iaşə müəssisələrinə daxil olan taralar mədaxil olunduqda	205.3	531
3.	Malsatanlardan ictimai iaşə müəssisələrinə daxil olan malların ticarət əlavəsi əks etdirildikdə	205.3	542.3
4.	Bir ictimai iaşə müəssisəsindən digərinə mal və tara verildikdə	205.3	205.3
5.	İctimai iaşə müəssisələrində inventarizasiya zamanı artıq çıxmış mallar alış qiymətilə mədaxil edildikdə	205.3	801.2
6.	İnventarizasiya zamanı artıq çıxmış malların ticarət əlavəsi ucotda əks etdirildikdə	205.3	542.3
7.	İnventarizasiya zamanı artıq çıxmış taralar mədaxil edildikdə	205.3	801.1
8.	Eyni balansda ucota alınan istehsal müəssisələrindən mal və tara daxil olduqda	205.3	204
9.	Eyni balansda ucota alınan topdansatış anbarlarından ictimai iaşə müəssisələrinə mal və tara daxil olduqda	205.3	205.1
10.	Eyni balansda ucota alınan ictimai iaşə müəssisələrindən pərakəndə ticarət müəssisələrinə mal və tara verildikdə	205.2	205.3
11.	İctimai iaşə müəssisələrinə sistem daxili tədarük təşkilatlarından kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və taralar daxil olduqda	205.3	205.4
12.	İctimai iaşə müəssisələrinə satış üçün daxil olan kənd təsərrüfatı məhsulları və xammalın alış qiyməti ilə buraxılış qiyməti arasındakı fərq məbləği ucotda əks etdirildikdə	205.3	801.3

Mənbə: Mühasibat uçotunun hesablar planından istifadə etməklə, müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İctimai iaşə müəssisələrinə mallar ticarət, tədarük və istehsal müəssisələrindən razılaşdırılmış qiymətlərlə də daxil olur. Ona görə də həmin malların məbləği ucotda 205.3№-li “İctimai iaşə müəssisələrində mallar, məhsullar və tara”

subhesabının debeti və 205№-li “Mallar” sintetik hesabının müvafiq subhesabının kreditinə yazılmaqla əks etdirilir.

İctimai iaşə müəssisələrində mal dövriyyəsi 2 yerə bölünür:

- 1) müəssisənin özünün istehsal etdiyi məhsulların satışı
- 2) satınalma mallarının satışı

İctimai iaşə müəssisəsində olan həm mallar, həm də məhsullar Mühasibat uçotunun Beynəlxalq Standartlarının 2 №-li Ehtiyatlar standartına aiddir.

Ehtiyatların qiymətləndirilməsi mövcud olan iki dəyərdən ən aşağı dəyərle qiymətləndirilir. Ehtiyatların ilkin dəyəri – onların əldə edilməsi, istehsalı və ya emalı və hazırkı vəziyyətə və yerləşdiyi əraziyə gətirilməsinə çəkilən digər məsrəflər daxil edilməlidir.

Ehtiyatların ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsində daha dürüst nəticəyə nail olmaq üçün tətbiq edilməsi məqsədə uyğun sayılan normativ məsrəflər metodu və ya pərakəndə satış qiymətimetodundan istifadə oluna bilər.

Materiallar ehtiyatların tərkib hissəsi olduğu üçün onların qiymətləndirilməsində standartın bu göstərilən tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Hal-hazırda materiallar aşağıdakı üsullarla qiymətləndirilir:

- 1) Azad bazar qiymətləri və ya müqavilə qiymətləri ilə;
- 2) Dövlət tərəfindən tənzimlənən topdansatış qiymətləri ilə;
- 3) Nomenklatura uçot qiymətləri və yaxud, əldə edilən (tədarük edilən) materialların orta alış qiymətləri ilə.

Marketing xidmətlərinin və müəssisənin anbar təsərrüfatının saxlanmasına çəkilən xərclər materialların maya dəyərində daxil edilmir və inzibati xərclərə aid edilir.

Material-istehsalat ehtiyatlarının istehsala buraxılması aşağıdakı qiymətlərlə həyata keçirilir:

1. materialların hər bir vahidinin dəyərnə (əgər biri-digərini əvəz edə bilmirsə);
2. orta maya dəyərilə;
3. satın almanın birinci vaxtının maya dəyərilə (FİFO metodu);
4. satın almanın sonuncu vaxtının maya dəyərilə (LİFO metodu)

Bu və ya digər üsuldən istifadə olunması müəssisənin uçot siyasətinin ünsürüdür və il ərzində həyata keçirilir. Qiymətləndirmənin birinci üsulunun tətbiqi xüsusi qaydada istifadə olunan material-istehsalat ehtiyatları (məsələn, qiymətli metallar, qiymətli daşlar və s.) üçün xarakterikdir. Qiymətləndirmənin ikinci üsulunun tətbiqi orta maya dəyərilə istehsalata və yaxud digər məqsədlərə buraxılan material-istehsalat ehtiyatları üçün müvafiqdir. Material-istehsalat ehtiyatlarının orta maya dəyərilə qiymətləndirilməsi üsulu respublikanın uçot praktikası üçün ənənəvidir. Hesabat dövrü ərzində ehtiyatlar istehsalata uçot qiymətləri ilə, dövrün sonunda isə yalnız faktik maya dəyərinin uçot dəyərndən kənarlaşması ilə silinir.

Qiymətləndirmənin üçüncü və dördüncü üsullarından (FİFO və LİFO) istifadə material-istehsalat ehtiyatlarının qaydaya satılmış partiya uçotu zamanı mümkündür və məqsədəuyğundur. Beynəlxalq mühasibat uçotunda material ehtiyatlarının qiymətləndirməsinin iki üsulundan daha geniş istifadə edilir. Bunlar FİFO və LİFO üsullarıdır. FİFO ingilis dilində “First in first out” sözlərindən olub, “birinci daxil olan birinci çıxır” deməkdir. FİFO metodunun mahiyyəti belədir: əvvəlcə ehtiyatlar birinci partiyanın satınalma qiymətilə, daha sonra ikinci partiyanın və bundan sonra növbəlilik qaydasında istehsalatdan silinir. Başqa sözlə, birinci partiya «mədaxil» olunur və elə birinci partiya da «məxaric» edilir.

LİFO isə ingilis dilində “Last in first out” sözlərindən olub, “axırını daxil olan birinci çıxır” deməkdir. LİFO metodunun mahiyyətinə görə əvvəlcə ehtiyatlar sonuncu partiyanın satınalma qiymətilə, daha sonra əvvəlki partiyanın qiymətilə silinir. Konkret olaraq sonuncu partiya «mədaxil» olar və birinci partiya «məxaric» edilir.

FİFO metodundan balansı tərtib edən zaman istifadə etmək məqsədəuyğundur. Belə ki, ehtiyatların hesabat dövrünün axırına dəyəri cari qiymətlərə daha yaxındır. Bu da özlüyündə onların qiymətlərinin reallığına təsir göstərir. LİFO metodundan maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqda hesabatı tərtib edən zaman istifadə etmək daha əlverişlidir.

İstehsala buraxılan materialların qiymətləndirilməsində hansı üsulun seçilməsində müəssisə müstəqildir. Lakin seçilmiş üsul müəssisənin uçot siyasətində qeyd edilməlidir və o, il ərzində dəyişdirilə bilməz. Uçot siyasətində göstərilmiş qiymətləndirmə üsulu yalnız ilin sonunda, növbəti il üçün dəyişə bilər. Bu halda müəssisənin maliyyə hesabatına dair izahatda əsaslandırılmış açıqlama verilməli və dəyişikliyin səbəbləri göstərilməlidir.

2.3. İctimai iaşənin əsas iqtisadi göstəriciləri olan iaşə xərclərinin və gəlirlərin uçotu

İctimai iaşə müəssisə və təşkilatlarının iaşə xərcləri iaşə prosesində çəkilən məsrəflərin tərkib hissəsidir. İctimai iaşə xərclərinin uçotunun əsasını onların təsnifatı təşkil edir. İaşə xərclərinin müxtəlif əlamətlərə və xüsusiyyətlərinin məcmusunu görə bölünməsi (ayrılması) onların təsnifatı adlanır. İaşə xərclərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatının işlənməsi onların formalaşması prosesini məqsədəuyğun formada idarə etməyə, onları düzgün planlaşdırmağa, qənaət rejimini həyata keçirməyə imkan yaradır.

İaşə xərcləri üzrə məsrəflər iqtisadi əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Maddi-texniki ehtiyatların istifadəsi ilə əlaqədar olan xərclər
2. Əmək ehtiyatlarının istifadəsi ilə əlaqədar xərclər
3. Kənar təşkilatların göstərdiyi iş və xidmətlərin ödənilməsi
4. Malların yüklənilib daşınması, saxlanması və satışı zamanı baş verən itkilər.

İaşə müəssisələrinin və xərclərin növlərinə görə iaşə xərcləri topdan ticarət, pərakəndə ticarət və ictimai iaşə müəssisələrinin, meyvə-tərəvəz bazalarının xərclərinə, malsatanlar tərəfindən ödənilən nəqliyyat xərclərinə və idarə aparatının saxlanması xərclərinə bölünür.

Hansı təşkilata və sistemə mənsub olmasından asılı olmayaraq müəssisələrin iaşə xərcləri müstəqim və qeyri-müstəqim xərclərə bölünür. Müstəqim xərclər bilavasitə iaşə (istehsal) anbar funksiyaları və əməliyyatları ilə əlaqədar olan xərclərdir. Buraya nəqliyyat xərcləri, bilavasitə ticarət-anbar işçilərinin əmək haqqı, binaların, qurğuların və inventarların saxlanması və icarə edilməsi xərcləri, malların saxlanması, işlənməsi, çeşidlənməsi və qablaşdırılması xərcləri, bank kreditləri üzrə faizlə, tərəf əməliyyatları üzrə xərclər və s. daxildir.

Qeyri-müstəqim xərclər yuxarı iaşə təşkilatlarının saxlanması xərcləri üzrə masraflardan ibarətdir. Bu masraflar iaşə sahələri və müəssisələrin arasında müstəqim xərclərin ümumi məbləğinə münasib qaydada bölünür və onların iaşə xərclərinə aid edilir.

Mal dövriyyəsi həcmində münasibətində görə iaşə xərcləri şərti sabit və şərti-dayışan xərclərə bölünür. Şərti-dayışan xərclər mal dövriyyəsinin dayışması ilə əlaqədar olan xərclərdir ki, bunların nəqliyyat xərcləri, mal dövriyyəsinə görə

ödanılan amak haqqı xarclari, mal xarclari, tara üzra masraflar va s. kimi xarclar aiddir.

Şarti sabit xarclar isa mal dövriyyasından asılı olmayan xarclardır ki, bunların cari tamir xarclari, bunların saxlanması va icara xarclari amortizasiya xarclari va s. aiddir. Bundan başqa iaşa xarclari planlaşma, uçot va tahlili maqsadi ilə xarc maddələrinin nomenklaturası üzra qruplaşdırılır. İaşa xarclərinin təsnifatı onların uçot nomenklaturasının yaradılmasının əsasını təşkil edir. İaşa xarclərinin tərkibi müvafiq hüdudi sənədlərlə tənzimlənir. Həmin normativ sənədlərdə xarc maddələri üzra masrafların nomenklaturasının tərtibi va təsdiqi ilə sahələrin (ticarət, ictimai iaşa va məişət xidməti va s.) bilavasitə özlərinə həvalə edilmişdir.

İctimai iaşada iaşa xarclərinin xalis va əlavə xarclərə bölünməsi maddi istehsal sferasının hüdudunu düzgün müəyyən etməyə, ümumi ictimai məhsulun va milli gəlirin həcmi düzgün müəyyən etməyə, iaşa va ticarətin inkişafı prosesində dərindən dərk etməyə va onun məqsədə uyğunluğunun idarə olunmasına, vasitələrin məqsədə uyğun sürətdə ixtisar edilməsinə şərait yaradır. Lakin uçot va planlaşdırma təcrübəsində əlavə ictimai iaşa xarcləri, satış (xalis) xarclərindən ayrılır va buna görə onları qəti sürətdə bir-birindən ayırmaq mümkün olmadığı üçün belə bir təsnifat (bölgü) şərti xarakter daşıyır. Əlavə va xalis tədavül-iaşa xarcləri arasındakı nisbat daimi xarakter daşımır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, ictimai amak bölgüsünün dərinləşməsi sayəsində istehsal müəssisələrinin malların istehlakçılara tam istehlaka yararlı formada çatdırılmasında rolü daha da yüksəlir. Bununla əlaqədar olaraq ictimai iaşada əlavə iaşa xarclərinin payı azalır va nisbətən dəyər formasının dəyişməsi ilə əlaqədar payı isə artır. İctimai iaşa müəssisəsi va təşkilatları iddia işlərinin aparılması, malların keyfiyyətinin müəyyən edilməsi, zayın düzəldilməsi, düzəldilməyən zayların məlsətlərə (istehsalçılara) qaytarılması, aşağı keyfiyyətli olması va ya tələbatın olmaması üzəndən malların kənar təşkilatlara yüklənməsi va satışı ilə bağlı küllü miqdarda amak va vasitə itkisinə məruz qalırlar. Bu xarclar heç də ictimai tələbatdan yaranmır va qeyri-

mahsuldar xarakterlidir. Odur ki, bunların aradan qaldırılması bir talabat kimi qarşıda durur.

Bazar münasibatlari şəraitində işləməklə əlaqədar olaraq ictimai iadə müəssisələrinin işlərində mövcud zəruri dəyişikliklər, ictimai iadə xərclərinin azalması və əsasən ictimai iadə və ticarət mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəlməsi ilə müşahidə olunan xalis xərclərin artmasına gətirib çıxarır. İctimai iadə müəssisələrinin işinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri isə əhaliyə yüksək iadə xidməti göstərmək və iadə xərclərinin aşağı salınması, yəni daima azaldılması hesab olunur. Hazırkı bazar münasibatlari şəraitində müəssisələrin fəaliyyətinin mənfəətlə bəşə vurulması, ilk növbədə digər məsələlərlə yanaşı xərclərin aşağı salınmasında əsəlidir ki, bu da müəssisələrin gələcək inkişafı və normal fəaliyyəti üçün vacib şərtlərdən biridir.

Məllərin ictimai iadə müəssisələrinə daxil olmasına dair əməliyyatların mühasibət ucotu hesablarında əks etdirilməsi qaydaları aşağıdakı misaldə əyani şəkildə verilir:

Məlsətan müəssisədən göndərilmiş məl və tarələrin ictimai iadə müəssisəsinə daxil olmasına dair misal

1. Məl və tarələrin ictimai iadə müəssisəsinə göndərilməsinə dair məlsətanın təqdim etdiyi hesab-fakturada göstərilmişdir:

a) məllərin alış qiymətilə dəyəri	112000 manat;
b) tarələrin alış və ya girov qiymətilə dəyəri	300 manat;
v) məllərin daşınması üçün nəqliyyat xərci	510 manat;
q) cəmi ödənilməsi tələb olunan məbləğ	112810 manat.

2. Məllərin qəbulu zamanı əskikgəlmə aşkar edilmişdir: 50 manat.

3. Faktiki daxil olmuş mal və taralar ictimai iaşə müəssisəsinin

bölüşdürücü anbarına mədaxil edilmişdir: 112250 manat.

4. Daxil olmuş malların üzərinə ticarət əlavəsi hesablanmışdır: 8000 manat.

5. Aşkar edilmiş 50 manat əskikliyin malsatanın günahı üzündən baş verdiyi müəyyən edilmişdir.

Yuxarıda göstərilən əməliyyatların mühasibat hesablarında əks etdirilməsi qaydaları 5-ci cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 5: Məsələdə verilmiş təsərrüfat əməliyyatlarının əməliyyat jurnalında əks etdirilməsi

S.Nö	Əməliyyatın məzmunu	Məbləğ	D-t	K-t
1	2	3	4	5
1.	Faktiki daxil olmuş malların alış qiymətilə məbləği: $112000 - 50 = 111950$	111950	205.3	531
2.	Taraların alış və girov qiymətilə məbləği	300	205.3	531
3.	Malların daşınması üçün nəqliyyat xərçlərinin məbləği	510	205.3	531
4.	Daxil olmuş malların üzərinə hesablanmış ticarət əlavəsinin məbləği	8000	205.3	542.2
5.	Malların qəbulu zamanı aşkar edilmiş əskiklik məbləği	50	245.1	531
6.	Əskikliyin malsatanın günahı üzündən olması müəyyən edilmişdir	50	217	245.1
	C ə m i :	120860		

Mənbə: Mühasibat uçotunun hesablar planından istifadə etməklə, müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İctimai iaşə müəssisələrində mal və məhsullar müştərilərə nağd pulla satılır. Belə hesablaşma forması müxtəlif tipli pərakəndə ticarət şəbəkəsində müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Bu, iş şəraitinin müxtəlifliyindən, mal satışının təşkili formalarından, müəssisənin həcmindən asılıdır. Mal satışı üzrə hesablaşma forması eyni zamanda ictimai iaşə şəbəkəsində mal dövriyyəsinin həcmi və strukturu, iş yerlərinin sayı, kassa avadanlığının mövcud olub-olmaması, mal satışı üsullarının müxtəlifliyi (özünəxidmət qaydasında, sifarişlər əsasında, bilavasitə avtodükandan, ticarət avtomatları və digər qaydalarda mal satışı) ilə əlaqədar olaraq fərqlənir.

Müasir dövrdə ictimai iaşə müəssisələrində mal və taraların satışı əməliyyatları hər hansı bir xüsusi qaydalar əsasında sənədləşdirilmir. Bununla yanaşı, ictimai iaşə şəbəkəsində müasir tipli kassa aparatlarının istifadə edilməsi və alıcılarla hesablaşmaların müasir formalarının tətbiqi satış əməliyyatlarının müəyyən sənədlərdə əks etdirilməsinə şərait yaradır. Müasir tipli kassa aparatlarının tətbiq edildiyi mağazalarda mal satışı əməliyyatları kassa cekində əks olunur ki, burada da mağazanın adı, VÖEN, əməliyyatın tarixi, xəzinədarın soyadı, alıcıya satılmış mal və məhsulların adları, zəruri mal nişanələri, miqdarı, qiyməti və məbləği, eləcə də yekun məlumatları və digər bu kimi zəruri informasiyalar əks etdirilir.

Müəssisənin ictimai iaşə və ticarət fəaliyyəti üzrə ümumi gəliri, əsasən malların üzərinə qoyulan ticarət əlavələrinin hesabına yaranır. Bəzən ictimai iaşə müəssisələrinə müəyyən malların satışı və daşınmasının təşkili üçün ticarət güzəşti də verilir. Ticarət əlavələrinin məbləği mal-mədaxil qaimələrində, ticarət güzəştlərinin məbləği isə malsatanın hesab-fakturasında göstərilir. Onların sintetik və analitik uçotu həmin sənədlərdə göstərilən məlumatlar əsasında aparılır. Xidmət xsferasına daxil olan ticarət yönümlü müəssisələrdə, yəni ticarət, ictimai iaşə və tədarük müəssisələrində ticarət əlavəsi və güzəştlərinin sintetik uçotu 542№-li “Gələcək hesabat dövrünün gəlirləri” sintetik hesabının tərkibində açılmış subhesablarda aparılır. Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarının tələblərinə uyğun olaraq, ticarət, ictimai iaşə və tədarük müəssisələrində ticarət əlavəsi və

güzəştlərinin sintetik uçotunun aşağıda göstərilən subhesablarda aparılması təklif edilir:

542.1№-li “Topdanticarət anbarlarında olan mallar üzrə ticarət əlavəsi (güzəşti)” subhesabı;

542.2№-li “Pərakəndə ticarət müəssisələrində olan mallar üzrə ticarət əlavəsi (güzəşti)” subhesabı;

542.3№-li “İctimai iaşə müəssisələrində olan mal və məhsullar üzrə qiymət əlavəsi” subhesabı;

542.4№-li “Göndərilmiş kənd təsərrüfatı məhsulları və xammalın alış və buraxılış qiymətləri arasındakı fərq” subhesabı;

542.5№-li “Nəqliyyat xərclərini ödəmək üçün alınmış və verilmiş ticarət güzəştləri ” subhesabı.

Göstərilən subhesabların hər biri passiv mühasibat hesabı olmaqla, malların üzərinə ticarət əlavəsinin qoyulması əməliyyatları onun kreditində, ticarət əlavəsinin azaldılması və yaxud satılmış malların payına düşən ticarət əlavəsi məbləğinin real gəlir hesab edilərək, müəssisənin maliyyə nəticələrinə aid edilməsi, yəni mənfəətə silinməsi əməliyyatları isə debetində əks etdirilir.

İctimai iaşə müəssisələrində ticarət əlavəsi və güzəştlərinin sintetik ucotu 542.3№-li “İctimai iaşə müəssisələrində olan mal və məhsullar üzrə qiymət əlavəsi” subhesabında aparılır. Bu subhesabın kreditində aşağıda göstərilən ticarət əlavələri və güzəşt məbləğləri ucota alınır:

1) Sərbəst satış qiymətlərinin formalaşması qaydalarına uyğun olaraq, malların üzərinə qoyulan ticarət əlavələri;

2) Malların daşınması və göndərilməsi işinin davam etdirilməsi üçün nəqliyyat xərclərinin ödənilməsi məqsədilə malsatan müəssisələrin topdanticarət müəssisələrinə verdikləri ticarət güzəştləri;

3) Taranın ağırlaşmasından (pendir, balıq və digər bu kimi malların satışı zamanı), bəzi malların sınması və qurumasından əmələ gələn və sair itkilərin ödənilməsi məqsədilə malsatan müəssisələrin topdanticarət müəssisələrinə verdikləri güzəştlər.

Cədvəl 6: İctimai iaşə müəssisələrində qiymət əlavələri (güzəştləri) və ümumi gəlirin yaranması əməliyyatları üzrə mühasibat müxabirləşmələri

№	Ə m ə l i y y a t ı n m ə z m u n u	Müxabirləşən hesablar	
		Debet	Kredit
1.	Malsatanlardan daxil olmuş malların üzərinə qoyulmuş qiymət əlavələrinin (güzəştlərinin) məbləği	205.3	542.3
2.	Taraların ağırlaşmasından əmələ gələn itkilərin ödənilməsi üçün malsatanların verdikləri əlavə güzəştlərin məbləği	531	542.3
3.	Nəqliyyat xərclərinin ödənilməsi üçün malsatanların verdikləri əlavə güzəştlərin məbləği	531	542.6
4.	Müəssisənin bölüşdürücü anbarlarında nəqliyyat xərclərinin ödənməsi üçün malsatanların verdikləri əlavə güzəştlərin məbləği	531	801.2
5.	Malsatanlar tərəfindən az verilmiş ticarət güzəşti məbləğinə iddia qaldırıldıqda	217.4	542.1
6.	Satılmış mallara düşən qiymət əlavəsi və güzəşti məbləği	542.3	801.2
7.	Malalanlara verilmiş ticarət güzəşti məbləği	542.3	205.5
8.	Nəqliyyat xərclərini ödəmək üçün malalanlara verilmiş ticarət güzəşti məbləği	542.6	205.5
9.	Öz balansında olan digər pərakəndə ticarət müəssisələrinə buraxılmış mallara aid olan ticarət əlavəsi (güzəşti) məbləği	542.3	542.3
10.	Öz balansında olan ictimai iaşə müəssisələrinə buraxılmış mallara aid olan qiymət əlavəsi (güzəşti) məbləği	542.3	542.3
11.	Malsatan təşkilatlara qaytarılmış mallara aid olan qiymət əlavəsi (güzəşti) məbləği	542.3	205.3
12.	Malların uçuzlaşdırılması zamanı silinən qiymət əlavəsi (güzəşti) məbləği	542.3	208
13.	Təbii itki norması daxilində silinən və təsərrüfat ehtiyaclarına sərf edilən mallara düşən qiymət əlavəsi (güzəşti) məbləği	542.3	711.2
14.	İnventarizasiya zamanı artıq çıxmış mallara aid qiymət əlavəsi (güzəşti) məbləği	205.2	542.3

Mənbə: Mühasibat uçotunun hesablar planından istifadə etməklə, müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

542.3№-li “İctimai iaşə müəssisələrində olan mal və məhsullar üzrə qiymət əlavəsi” subhesabının krediti üzrə mühasibat müxabirləşmələri 6-cı cədvəlin 1,2,3,5 və 14-cü bəndlərində, debeti üzrə mühasibat müxabirləşmələri isə həmin cədvəlin 6-13-cü bəndlərində göstərilmişdir.

Malların daşınması və göndərilməsi işinin davam etdirilməsi üçün nəqliyyat xərclərinin ödənilməsi məqsədilə malsatan müəssisə topdanticrət müəssisələrinə verdikləri güzəşt məbləği malların ictimai iaşə müəssisələrindəki kecdiyi yola, nəqliyyat növlərinə və tariflərə uyğun olaraq, iki yerə bölünür. Həmin güzəştlərin topdantiçarət müəssisələrinin payına düşən hissəsi çıxılır, yerdə qalan məbləğlər isə malalanlara verilir.

Nəqliyyat xərclərində ticarət müəssisələrinin payına düşən məbləği müəyyən etmək üçün hesablama orta cəki üsulu ilə və ya ayrı-ayrı mal əməliyyatları üzrə aparılır. Əgər nəqliyyat-ekspedisiya əməliyyatı axıradək ticarət müəssisələri tərəfindən yerinə yetirilsə, onda bütün güzəşt məbləği ticarət müəssisələrinin payına düşür.

İctimai iaşə müəssisələrində ticarət əlavələri və ümumi gəlirin analitik ucotu K-39 formalı coxsütunlu analitik ucot kitabında aparılır. Bu kitabda 542.2№-li “İctimai iaşə müəssisələrində olan mallar üzrə qiymət əlavəsi (güzəşti)” subhesabının krediti üzrə təsərrüfat əməliyyatlarını ucota almaq üçün ayrı-ayrı analitik hesablar açılır. Əsas qiymət əlavəsi və güzəştinin uçotunu aparmaq üçün hər bir anbar üzrə ayrıca analitik hesab açılır. Satılmış malların payına düşən qiymət əlavəsinin məbləğinin düzgün hesablanması mühüm əhəmiyyətə malikdir. İctimai iaşə müəssisəsinin hesabat dövrünə aid mənfəətinin məbləğinin düzgün hesablanmasında bu amil ciddi rol oynayır. Bununla yanaşı, müəssisənin mal satışından əldə etdiyi gəlirin məbləği əlavə dəyər vergisinə cəlb edilir. Ona görə də satılmış malların payına düşən qiymət əlavəsinin məbləği içərisində müəssisənin ictimai iaşə fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirə aid əlavə dəyər vergisinin məbləği də yerləşir. Həmin əlavə dəyər vergisinin məbləği satılmış malların payına düşən qiymət əlavəsinin cəmi hesablanmış məbləğinin 15,254 faizini təşkil edir. Mənfəət

vergisinin düzgün hesablanması və büdcəyə vaxtlı-vaxtında ödənməsi məsələləri vergi auditinin diqqət mərkəzində olduğu üçün müəssisədə bunlara aid olan hesablamaların vaxtında və düzgün aparılması çox vacibdir.

III FƏSİL. İCTİMAİ İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MAL EHTİYATLARI VƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. İctimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun təkmilləşdirilməsinin müasir istiqamətləri

Müasir dövrdə ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun təkmilləşdirilməsi məsələləri bir-birilə sıx bağlı olan iki istiqamətə malikdir ki, onlardan da biri material qiymətliləri üzrə əməliyyatların uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, digəri isə onun kompüterləşdirilməsi və bununla da beynəlxalq standartlara uyğun olan uçot-analitik proseslərin müasir kompüter texnologiyası vasitəsi ilə işlənməsindən ibarətdir. Bütövlükdə mühasibat uçotunun, eləcə də mal ehtiyatları və iaşə məhsullarının istehsalı əməliyyatlarının uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə ölkəmizdə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiq edilməsi istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət göstərilir. Həmin standartların mahiyyəti və tərkibi haqqında bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda məlumatlar verilmişdir. İstər mühasibat uçotunun, istərsə də maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin “www.maliyye.gov.az” ünvanlı internet saytında yayımlanmışdır.

Hal-hazırda ölkəmizdə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi prosesində yeni mərhələ başlanmışdır. “Mühasibat Uçotu Haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda 4 may 2018-ci il tarixdə edilmiş dəyişikliklər ölkə üzrə mühasibat uçotunun inkişafında yeni istiqamətləri gündəmə gətirmişdir. Bu istiqamətdə aparılan islahatların növbəti mərhələsinin qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır. Həmin qanunvericilik bazası Azərbaycanda mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq

standartlara uyğun təkmilləşdirilməsinin yeni mərhələsi kimi qəbul edilməlidir. Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsinin yeni mərhələsinə keçilməsi iqtisadi islahatların gedişatının zamanın tələblərinə uyğunlaşdırılması tədbirlərinin mühüm tərkib hissəsidir. Mühasibat uçotunun inkişafında növbəti mərhələnin həyata keçirilməsi ilə ölkəmizdə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara keçirilməsi prosesinin tam başa çatacağını gözləmək olar.

Tədqiqat işinin bundan əvvəlki hissələrinin məzmunundan görüldüyü kimi, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ictimai iaşə müəssisələrinin böyük əksəriyyəti kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə aid edilir. Buradan belə çıxır ki, müasir dövrdə ictimai iaşə müəssisələrində biznes fəaliyyətinin bütün sahələri kimi mal ehtiyatları və məhsul istehsalının uçotu əməliyyatları da kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə aid olan uçot qaydalarının tələblərinə uyğun qurulmalıdır. “Mühasibat Uçotu Haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4.1-ci maddəsinin məzmununa görə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə aid olan ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatları və məhsul istehsalının uçotu Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməlidir. Bu standartların tələbləri nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları işlənib hazırlanmış və bu Qaydalar Nazirliyin Kollegiyası tərəfindən 09 dekabr 2019-cu il tarixli, Q-15 sayılı qərarla təsdiq edilmişdir.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri olmaqla fəaliyyət göstərən ictimai iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun hansı istiqamətlərdə təkmilləşdirilməli olduğu və necə aparılmalı olduğu həmin Qaydaların “Ümumi müddəalar” adlanan 1-ci maddəsində aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur:

“Bu Qaydalar “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq maliyyə hesabatlarını KOS üçün MHBS-a

uyğun tərtib edən hüquqi şəxslərə və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə (bundan sonra – mühasibat uçotu subyekti) şamil edilir” (Qaydalar, 09 dekabr 2019).

Buradan göründüyü kimi, müasir dövrdə həm hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən iri və orta həcmli ictimai iaşə müəssisələri (restoranlar, şadlıq evləri, təbiət qoynunda fəaliyyət göstərən istirahət mərkəzləri və s.), həm də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə məxsus kiçik həcmli xırda ictimai iaşə müəssisələri, yəni kiçik həcmli çayxanalar, kafelər, yolkənarı kiçik ictimai iaşə obyektləri burada sözügedən Qaydaların müddəaları üzrə mühasibat uçotu aparmalı və müvafiq şəkildə də maliyyə hesabatları hazırlamalıdırlar.

İctimai iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinin müasir istiqamətlərindən biri də mühasibat uçotunda müasir kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə, elektron mühasibat uçotunun yaradılması və bunun əsasında da elektron maliyyə hesabatının tətbiq edilməsindən ibarətdir. Bu barədə yuxarıda göstərilən Qaydaların 1.2-ci maddəsində belə bir müddəa verilmişdir:

“1.2. Mühasibat uçotu subyektləri KOS üçün MHBS-a uyğun tərtib olunan avtomatlaşdırılmış proqramlar əsasında mühasibat uçotunu aparmaq və maliyyə hesabatlarını tərtib etmək hüququna malikdirlər” (Qaydalar, 09 dekabr 2019).

Burada diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, ictimai iaşə müəssisələrində mühasibat uçotunun kompüter texnologiyalarında istifadə edilən proqram təminatının özü də MHBS-nın tələblərinə uyğun tərtib olunmuş olmalıdır. Ona görə də proqram təminatının seçimində diqqətli olmaq və onun tətbiq edilməsi prosesində əldə ediləcək çıxış sənədlərinin, hesablama alqoritmlərinin və daxili informasiya massivlərinin müasir standartlar çərçivəsində hazırlanmasına əmin olmaq lazımdır.

3.2. İctimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi

Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsinin yeni mərhələsinə keçidin mühüm xüsusiyyətlərindən biri ölkəmizdə indiyədək tətbiq edilməkdə olan milli mühasibat uçotu standartlarından istifadə edilməsi mərhələ-mərhələ dayandırılmış və onların əvəzində müvafiq beynəlxalq standartların hərtərəfli tətbiqinə start verilmişdir. İndiyədək mövcud olan Kommersiya təşkilatları üçün çoxsaylı milli mühasibat uçotu standartları artıq, tarixə qovuşmuşdur. Əgər bu islahatlaradək iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, xidmət sferasının müəssisə və təşkilatlarında da materialların uçotu məsələləri Kommersiya təşkilatları üçün “Ehtiyatlar” adlı 8№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartının tələbləri ilə tənzimləndisə, hal-hazırda və bundan sonrakı gələcək dövrlərdə mühasibat uçotunun belə məsələləri “Ehtiyatlar” adlı 2 nömrəli Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tələbləri ilə tənzimlənməkdir. Ona görə də müasir iqtisadi şəraitdə xidmət sferasının müəssisə və təşkilatlarında material ehtiyatlarının uçotunun beynəlxalq uçot standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi məsələləri “Ehtiyatlar” adlı 2№-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tələbləri ilə tənzimlənməlidir. Həmin beynəlxalq standartın məqsədi iqtisadiyyatın bütün sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda ehtiyatların uçotu qaydalarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Material ehtiyatlarının standartda nəzərdə tutulmuş məcmu ehtiyatların mühüm tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alsaq, qeyd edə bilərik ki, xidmət sferasının müəssisə və təşkilatlarında da materialların uçotu qaydaları həmin sözügedən beynəlxalq standart tərəfindən müəyyən edilib. Standartın 1-ci maddəsində göstərilir ki, ehtiyatların uçotunda əsas məsələ, onlara çəkilən məsrəflərin aktiv kimi tanınmalı olan və gələcək dövrlərdə onların satışnadək aktiv kimi saxlanılan dəyərinin müəyyən edilməsidir. Bununla yanaşı, qeyd edilir ki, bu Standart

ehtiyatlara çəkilən məsrəflərin mümkün xalis satış dəyərinə qədər azaldılması hallarını müəyyənləşdirir. Hazırkı Standartda ehtiyatların ilkin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə edilən hesablama üsullarına dair göstərişlər təqdim olunur (2№-li MUBS; s.1).

Göründüyü kimi, material ehtiyatlarının uçotunda əsas məsələlərdən biri onların ilkin dəyərinin hesablanması üsulları ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, Standartda material ehtiyatlarının müəssisənin vacib bir aktiv növü kimi iqtisadi xarakteristikasının verilməsində də mühüm rol oynayan məqamlar vardır. Burada mal-material ehtiyatlarının tərifinin müəyyən edilməsində istiqamətləndirici mənaya malik olan ifadələr verilmişdir. Standartın 6-cı maddəsində göstərilir ki, mal-material ehtiyatlarına aşağıdakı aktivlər aiddir: (a) müəssisənin işinin normal gedişatı zaman satış məqsədilə saxlanılan; (b) satış üçün istehsal prosesində hazırlanmaqda olan; və ya (c) istehsal və ya xidmətlərin göstərilməsi prosesində sərf edilən xammal və materiallar formasında çıxış edən aktivlər (2№-li MUBS; s.2).

Bizim fikrimizcə, burada “müəssisənin işinin normal gedişatı zaman satış məqsədilə saxlanılan” aktivlər dedikdə, hər şeydən əvvəl, ticarət profilli müəssisələr nəzərdə tutula bilər. İstehsal sferasının müəssisələri üçün “satış üçün istehsal prosesində hazırlanmaqda olan” aktivlər daha çox uyğun gəlir. Bununla yanaşı, istehsal müəssisələdi üçün (c) bəndində göstərilən “istehsal və ya xidmətlərin göstərilməsi prosesində sərf edilən xammal və materiallar formasında çıxış edən aktivlər” ifadəsi də uyğun ola bilər. Xidmət sferasının müəssisə və təşkilatlarında mövcud olan material ehtiyatlarına (c) bəndində verilmiş “xidmətlərin göstərilməsi prosesində sərf edilən xammal və materiallar formasında çıxış edən aktivlər” ifadəsi uyğun gəlir. Bütün bunlar göstərir ki, xidmət sferasının müəssisə və təşkilatlarında material ehtiyatlarının uçotunda haqqında sözügedən 2 nömrəli beynəlxalq standart mühüm tənzinləyici sənəd kimi çıxış edir.

Standartda verilmiş ehtiyatların dəyərinə dair müddəalar xidmət sferasının müəssisə və təşkilatlarında olan material ehtiyatlarının uçotunda da istifadə edilməlidir. Bunlar material ehtiyatlarının mümkün xalis satış dəyəri və bununla

yanaşı, onların ədalətli dəyəridir ki, bunların da hər birinin iqtisadi xarakteristikası Standartda verilmişdir. Material ehtiyatlarının mümkün xalis satış dəyəri müəssisənin işinin normal gedişatı zamanı nəzərdə tutulmuş satış qiymətindən işin tamamlanmasına çəkilməsi ehtimal edilən xərclərin və satışın həyata keçirilməsi üçün ehtimal edilən xərclərin məbləğinin çıxılmasından sonra qalan məbləğ kimi qəbul edilir. Material ehtiyatlarının ədalətli dəyəri isə həmin dəyərin ölçülməsi tarixinə bazar iştirakçıları arasında normal şərtlər çərçivəsində həmin materialların satılmasına görə alına bilən və öhdəliyin ötürülməsinə görə ödənilə bilən qiymətin məbləği kimi qəbul edilir.

Ölkəmizdə mühasibat uçotunun inkişafının yuxarıda xarakterizə edilən müasir dövrünə uyğun olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, xidmət sferasının müəssisə və təşkilatlarında material ehtiyatlarının uçotunun “Ehtiyatlar” adlı 2 nömrəli Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tələbləri çərçivəsində aparılması onun səmərəli və məqsədyönlü inkişafını şərtləndirəcəkdir.

3.3. İctimai iaşə müəssisələrində məhsul istehsalı, mal əməliyyatları və biznes fəaliyyətinin digər sahələrinin uçotu məsələlərinin elektron mühasibat uçotu qaydaları üzrə həlli imkanları

İctimai iaşə müəssisələrində məhsul istehsalı, mal əməliyyatları və biznes fəaliyyətinin digər sahələri üzrə baş verən təsərrüfat və biznes əməliyyatları özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün, onların uçotu proseslərinin elektron vasitələrlə işlənməsi imkanları da rəngarəng və müxtəlifdir. Ticarət, ictimai iaşə, tədarük və xidmət sferasının digər müəssisələrində elektron mühasinat uçotunun təşkilinin müxtəlif istiqamətləri bəzi iqtisadçı alim və mütəxəssislərinin əsərlərində araşdırılmışdır (Ə.Salahov, 2008; 2000; R. Məmmədov, 2017; V.Mehdiyev, 2014; V. Orucov, 2018; Z.Məmmədova, 2020).

Bütün müəssisələrdə olduğu kimi, ictimai iaşə müəssisələrində də elektron mühasibat uçotunun tətbiq edilməsi elektron maliyyə hesabatının işlənməsi və təqdim edilməsinə, eləcə də təsərrüfat fəaliyyəti üzərində operativ elektron maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, elektron mühasibat uçotu vergi və maliyyə orqanları, həmçinin dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi qurumları ilə çevik və operativ əlaqələrin yaradılmasına yardım edir. Elektron mühasibat uçotu müəssisə ilə göstərilən idarəetmə orqanları arasında sənəd, hesabat və digər informasiya mübadiləsini təmin etməklə, eyni zamanda müəssisənin cari xərclərinin idarə edilməsi proseslərinin yerinə yetirilməsini asanlaşdırır.

İctimai iaşə müəssisələrində elektron mühasibat uçotu sisteminin formalaşdırılması və bunun əsasında elektron maliyyə hesabatı və nəzarət sisteminin yaradılması üçün bir sıra kompüter mühasibatı proqramlarından istifadə edilə bilər ki, bunlardan da “Azmühasib”, “Günəş” və “1С:Бухгалтерия 8 для Азербайджана” mühasibat uçotu proqramları paketlərini göstərmək olar. Bu proqramların hər hansı birinin müəssisədə tətbiq edilməsi burada elektron mühasibat uçotu sisteminin təşkil edilməsinə, bu əsasında elektron maliyyə hesabatı formalarının tam avtomatlaşdırılmış səviyyədə işlənərək, onların yuxarı təşkilatlara “on-layn” rejimində təqdim edilməsinə və cari elektron maliyyə sənədlərinin zəruri proseduralar çərçivəsində işlənməsinə şərait yaradır.

Bundan əvvəllərdə aparılmış tədqiqatların nəticələrindən məlumdur ki, elektron mühasibat uçotunun əsasını müəssisənin kompüterləşdirilmiş uçot sistemi təşkil edir. Kompüterləşdirilmiş uçot sisteminin texniki əsasını müasir kompüter texnikası, eləcə də telefon, faks, sürətçixardan aparat və bu kimi digər ofis texnikası təşkil edir. Kompüterləşdirilmiş uçot sisteminin məntiqi əsasına isə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli əks etdirən informasiya kütləsi, zəruri bilik və bacarığa malik olan kadrlar, eləcə də müxtəlif çeşidli proqram məhsulları daxildir. Beləliklə, kompüterləşdirilmiş uçot sistemi yeni texnologiyadır ki, onun

da əsas hərəkətverici qüvvəsi mühasibat uçotu elminin inkişafı əsasında təşəkkül tapmış elektron mühasibat uçotudur. Müasir dövrdə elektron mühasibat uçotu mühasibat uçotu elminin tərkib hissəsi kimi inkişaf etməkdədir.

Elektron mühasibat uçotu kompüterləşdirilmiş uçot sistemində mühüm aparıcı rola malik olsa da, bu iki məfhumu eyniləşdirmək olmaz. Məlumdur ki, mühasibat uçotu iqtisad elmləri sırasına daxil olan elm sahəsi kimi formalaşmış və XIX-XX əsrlərdə özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. XX əsrin son onilliklərində kompüter texnologiyasının inkişafı elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, onun elmin digər sahələrində də tətbiq edilməsi zərurəti yaranmışdır. Belə bir zərurət elektron mühasibat uçotunun meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Elektron mühasibat uçotu mühasibat uçotunun müasir informasiya işlənmələri üsullarına əsaslanan kompüterləşdirilmiş uçot formasıdır. Elektron mühasibat uçotuna nə ayrıca elm sahəsi kimi baxmaq, nə də onu iqtisadi informasiyaların işlənməsi kimi qiymətləndirmək olmaz. Başqa sözlə desək, elektron mühasibat uçotu mühasibat uçotunun əsas məzmunu və qayəsini özündə birləşdirir. O, mühasibat uçotunun yeni formasıdır.

İctimai iaşə müəssisələrində məhsul istehsalı, mal əməliyyatları, xərclərin idarə olunması və biznes fəaliyyətinin digər sahələrinin elektron mühasibat uçotunun təşkilində "1С:Бухгалтерия 8 для Азербайджана" adlanan mühasibat uçotu proqramından istifadə edil bilər. Müxtəlif təyinatlı müəssisələrdə elektrton mühasibat uçotunun qurulması üçün nəzərdə tutulmuş bu proqram təminatı Rusiya Federasiyasına məxsus olan "1С" firması tərəfindən istehsal edilmiş və Azərbaycan Respublikasının hüquqi-normativ tənzimlənmə sferasına uyğunlaşdırılmışdır. "1С" firması Moskva şəhərində yerləşməklə həm öz ölkəsi, həm də MDB məkanına daxil olan yaxın xarici ölkələr üçün mühasibat uçotu və ticari işləmələr üçün müxtəlif çeşidli proqram təminatının istehsalı və satışını təşkil edir. "1С" firması 1991-ci ildə qurulmuş, işgüzar dairələr və ev istifadəsi üçün kompüter proqramlarının hazırlanması, paylanması, nəşri və dəstəklənməsi üzrə

ixtisaslaşmışdır. Firmanın ən məşhur proqram məhsulu “1С:Предприятие” sisteminin proqramları, həmçinin ev kompüterləri və təhsil sahəsi üçün proqram məhsullarıdır. “1С:Бухгалтерия” sisteminin proqramları isə bir sıra ölkələrdə geniş istifadə edilməkdə olan məşhur mühasibat uçotu proqramlarıdır.

Bu firmanın Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən diler təşkilatı onun istehsalı olan proqram vasitələrinin ölkəmizdə satışını, yayılmasını və müvafiq servis xidmətinin göstərilməsini təşkil edir. “1С” firmasının elektron mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına dair çoxsaylı proqram məhsulları beynəlxalq sərgilərdə mütəmadi olaraq nümayiş etdirilir. Firmanın ilk dəfə iştirak etdiyi belə sərgi Moskva şəhərində keçirilmiş “Комтек-96” sərgisi olmuşdur. Bu sərgidə “1С” firması özünün “1С:Бухгалтерия-проф.6 для Windows 95” adlanan mühasibat uçotu proqramını nümayiş etdirmiş və onu satışa buraxmışdır (Ə.Salahov, 2000; s.9). Sərgidə iştirak edən Azərbaycan nümayəndələri “1С:Бухгалтерия-проф.6 для Windows 95” proqramına ciddi maraq göstərmiş və çox keçmədən, mütəxəssislərin fikirlərini öyrənərək, onun ölkəmizdə geniş tətbiq edilməsi imkanlarının olduğunu qiymətləndirmiş və bu proqram təminatını satınalma yolu ilə Azərbaycana gətirmişdirlər. Ölkəmizdə “1С:Бухгалтерия-проф.6 для Windows 95” proqramı ilk dəfə “İmprex Holding” Şirkətləri Qrupu tərəfindən 1996-cı ildə tətbiq edilməyə başlanmışdır.

İctimai iaşə müəssisələrində “1С:Бухгалтерия 8 для Азербайджана” proqram təminatının tətbiq olunması aşağıdakı funksional imkanları təmin edir:

- İki növ hesablar planından (MMUS və 1995-ci il modelinə görə) istifadə edilməsi imkanı;
- Mühasibat uçotu qeydlərinin Azərbaycan Respublikasının Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq qurulması imkanı;

- Maliyyə hesabatlarının Azərbaycan Respublikası Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarına uyğun tərtib edilməsi imkanı;
- Müasir dövrün qaydalarına uyğun sənədlərin tərtib edilməsi imkanı;
- Aşağıda göstərilən uçot sahələri üzrə elektron mühasibat uçotu informasiyalarının avtomatlaşdırılmış rejimdə işlənməsi imkanları:
  - Bank və nağd pul əməliyyatlarının işlənməsi, valyuta konvertasiyası da daxil olmaqla (valyuta məzənnələrinin Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının veb saytından avtomatik transfert yüklənməsi rejimində);
  - Satınalma, tədarük və satış əməliyyatlarının işlənməsi, əlavə xərclərin ehtiyatların maya dəyərinə bölüşdürülməsi də daxil olmaqla;
  - Anbar və logistika əməliyyatlarının işlənməsi (yükləmə-boşaltma əməliyyatları da daxil olmaqla);
  - İstehsalat proseslərində baş verən əməliyyatların işlənməsi;
  - Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər üzrə əməliyyatların işlənməsi;
  - Əmək haqqı və işçi heyətinin uçotu üzrə baş verən əməliyyatların işlənməsi (www/muhasib.az/Accountsoft/1C:Бухгалтерия 8 для Азербайджана).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müasir dövrdə ictimai iaşə müəssisələrində məhsul istehsalı, mal əməliyyatları və biznes fəaliyyətinin digər sahələrinin uçotu məsələlərinin uçotu məsələləri “Ehtiyatlar” adlı 2№-li Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tələbləri ilə tənzimlənir. Həmin Standartın 9-cu maddəsində göstərilir ki, “ehtiyatlar mövcud olan iki dəyərdən ən aşağı dəyərle qiymətləndirilməlidir: ilkin dəyər və ya mümkün xalis satış dəyəri” (2№-li MUBS, maddə 9; s.3). İctimai iaşə müəssisələrində mövcud olan mal ehtiyatlarının və iaşə məhsullarının uçotunun elektron formatında standartın bu və digər tələbləri nəzərə alınır.

İctimai iaşə müəssisələrində məhsul istehsalı, mal əməliyyatları və biznes fəaliyyətinin uçotunun müasir kompüter texnologiyasının tətbiq edilməsi ilə aparılması üçün bir sıra mühasibat uçotu proqramlarından istifadə edilə bilər. Belə proqrama misal olaraq "Azmühasib" və "Günəş" mühasibat uçotu proqramlarını göstərmək olar. Bu proqramların hər ikisi xidmət sferasının müəssisələrində çoxsaylı çeşidə malik olan materialların uçotu proseslərinin mühasibat uçotunun beynəlxalq standartının tələblərinə uyğun aparılmasını təmin edir.

Mal və məhsulların uçotu proseslərində mühüm əhəmiyyətə malik olan məsələlərdən biri onların müəssisədə mədaxil edilməsinin sənədləşdirilməsi və uçotudur. "Azmühasib" proqramının tətbiqi şəraitində onların müəssisəyə daxil olması əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi prosesində proqramın "Anbar" modulundan istifadə edilir. "Anbar" modulunun məqsədi müəssisədə mal və məhsulların daxil olması, saxlanması, istehsala buraxılması və sair məxarici üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi və uçotu proseslərinin avtomatlaşdırılmasından ibarətdir. Bu proqramda mal və məhsulların hərəkətinə dair sənədlər tərtib edilir və təsərrüfat əməliyyatlarının analitik uçotu aparılır. Həmin sənədlər və analitik uçot məlumatları əsasında mal və məhsullar üzrə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarına dair mühasibat müxabirləşmələri "Azmühasib" proqramında mövcud olan memorial orderə daxil edilir və sintetik uçot registrləri işlənir. "Anbar" modulunun əsas menyusunun elementləri bunlardan ibarətdir: 1) Əməliyyat; 2) Sənəd; 3) Hesabat; 4) Utilit; 5) Pəncərələr; 6) Kömək.

Proqramda mal və məhsulların mədaxili və məxarici üzrə təsərrüfat əməliyyatları "Əməliyyat" və "Sənəd" elementlərindən istifadə etməklə sənədləşdirilir.

Əsas menyuda verilmiş "Əməliyyat" elementi müəssisədə mal və məhsulların mədaxili və məxarici üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının proqrama daxil edilməsi və proqramın bağlanmasına xidmət göstərir. Ekranda bu elementi seçdikdə 3 elementdən ibarət alt menyu açılır: 1) Mədaxil; 2) Məxaric; 3) Çıxış.

Adlarından görüldüyü kimi, "Mədaxil" və "Məxaric" elementləri müvafiq olaraq, mal və məhsulların hərəkəti üzrə mədaxil və məxaric əməliyyatlarının proqrama daxil edilməsinə, "Çıxış" elementi isə proqramın bağlanmasına xidmət göstərir.

Proqramda mal və məhsulların mədaxili və məxarici üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının daxil edilməsi prosesi, eyni zamanda müvafiq mədaxil və məxaric sənədlərinin tərtib edilməsi ilə müşayiət edilir. Ona görə də "Əməliyyat" alt menyusundakı "Mədaxil" və "Məxaric" elementlərinin yerinə yetirdiyi mal və məhsulların mədaxili və məxarici funksiyalarını, eyni zamanda "Sənəd" alt menyusundakı eyniadlı elementlər də yerinə yetirir. Ona görə də mal və məhsulların mədaxili və məxarici əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi və uçotu qaydalarını şərh etməzdən əvvəl, əsas menyudakı "Sənəd" alt menyusu ilə tanış olmaq məqsəddə uyğundur.

Əsas menyuda verilmiş "Sənəd" elementi mal və məhsulların mədaxili və məxaricinə dair qaimə-fakruraların tərtib edilməsinə və onlar haqqında müvafiq məlumat bazasının formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu elementə məxsus olan alt menyuda "Mədaxil" və "Məxaric" adlı 2 element vardır. Bu elementlər ekranda mal və məhsulların mədaxili və məxarici haqqında qaimə-fakturaların və onların siyahısının əks etdirilməsinə xidmət edir.

Malların mədaxilinə dair qaimə-faktura tərtib etmək üçün "Əməliyyat" bölməsindəki "Mədaxil" elementini və ya "Sənəd" bölməsindəki "Mədaxil" elementini seçmək lazımdır. "Əməliyyat" bölməsində yerləşən "Mədaxil" elementini seçdikdə, ekranda mal və məhsulların mədaxilinə dair qaimə-fakturanın rekvizitlərinin doldurulmasına xidmət edən "Mədaxil sənəd" adlı dialoq açılır. Eyni dialoq "Sənəd" bölməsində yerləşən "Mədaxil" elementi vasitəsi ilə də açılır. Lakin "Sənəd" bölməsində yerləşən "Mədaxil" elementini seçərkən, ekranda mal və məhsulların mədaxilinə dair tərtib edilmiş qaimə-fakturaların siyahısından ibarət olan "Mədaxil" dialoqu görünür. Bu siyahı-dialoqda kursoru yuxarı hissədə

yerləşən "Yeni" (ağ vərəqə formasında) işarəsinin üzərində saxlayıb, dəstəyin sol düyməsini basdıqda, ekranda "Mədaxil sənəd" dialoqu açılır.

"Azmühasib" proqramının tətbiq edilməsi prosesində mal və məhsulların uçotuna dair formalaşdırılmış "Mədaxil sənəd" dialoqunun ekranda görünüşü şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1: "Mədaxil sənəd" dialoqunun ekranda görünüşü.

Kod	Malın adı	Ölçü vahidi	Miqdar	Qiymət	Valyuta	Kurs	Məbləğ (AZM)
	Televizor "Philips"	ədəd	20	1 600 000	AZM	1	32 000 000
	Televizor "Grundic"	ədəd	20	1 800 000	AZM	1	36 000 000
	Televizor "LC-200"	ədəd	10	1 550 000	AZM	1	15 500 000
	Televizor "Samsung-VC"	ədəd	10	1 920 000	AZM	1	19 200 000

Mənbə: "Azmühasib" proqramının tətbiqi prosesində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu dialoqun başlıq hissəsində mədaxil sənədinin nömrəsi və tarixi, malsatan müəssisənin və alan şəxsin adları və sənədin ümumi məzmununu, cədvəl hissəsində isə alınmış materialların kodu, adı, ölçü vahidi, miqdarı, qiyməti, valyuta növü, kursu və manatla məbləğ əks olunur. İctimai iaşə müəssisəsində mal və

məhsulların mədaxilinə dair qaimə-faktura tərtib etmək üçün dialoqun başlıq hissəsində sənədin nömrəsi və tarixi daxil edilərək, malsatan müəssisənin və alan şəxsin adları müvafiq məlumat bazalarından seçilir, daha sonra isə "Məzmun" xanasında qaimə-fakturanın ümumi məzmunu yazılır. Dialoqun cədvəl hissəsi doldurulduqda, onun yuxarı hissəsindəki alətlər panelindəki düymələr aktivləşir. Həmin düymələr vasitəsi ilə cədvələ yeni sətirlər yazılır, yazılmış sətirlərdə dəyişikliklər edilir, onlar ləğv edilir, tərtib olunmuş qaimə-faktura baxılmaq üçün ekrana çıxarılır və çap edilir. Kursoru həmin işarələrin üzərində saxladıqda, onların adları ox işarəsinin yanında oxunur.

Dialoqun cədvəl hissəsində mal və məhsulların adı və müvafiq göstəricilərini yazmış üçün alətlər panelində verilən "Yeni" işarəsini (ağ vərəqə formalı işarədir) basmaq lazımdır. Bu zaman ekranda həmin sətərə aid olan məlumatların daxil edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş kiçik ölçülü "Mədaxil" dialoqu açılır. Burada sətərə daxil ediləcək mal və məhsulların adı müvafiq məlumat bazasından seçilir, miqdarı və qiyməti isə klaviatura vasitəsi ilə daxil edilir. mal və məhsulların qiyməti eyni zamanda, "Qiymət" xanasının sağ küncündə yerləşən kalkulyator vasitəsi ilə hesablanmaqla da daxil edilə bilər. Burada verilən "Valyuta" xanasında hər hansı bir valyuta növü seçilə bilər, bu halda qaimə-fakturada materialın qiyməti seçilmiş valyuta ilə, məbləği isə müvafiq kursa uyğun şəkildə hesablanmış manatla əks olunacaqdır. "Mədaxil" dialoqunda qaimə-fakturanın seçilmiş sətirinə aid məlumatlar daxil edildikdən sonra, "OK" düyməsini basmaqla, həmin məlumatlar "Mədaxil sənəd" dialoqunun cədvəl hissəsinə keçirilir. Mədaxil sənədinin bütün sətirləri bu qayda ilə formalaşdırılır. Hər hansı bir sətirdə dəyişiklik etmək və ya onu tamamilə pozmaq üçün, müvafiq olaraq, alətlər panelindəki "Dəyişmə" və "Silmək" düymələrindən istifadə olunur. Dialoqda qaimə-fakturanın bütün sətirləri formalaşdırıldıqdan sonra, aşağı hissədə yerləşən "OK" düyməsini basmaqla, tərtib edilmiş qaimə-faktura "Sənəd" bölməsindəki, mədaxil sənədlərinin siyahısı əks olunan "Mədaxil" dialoquna keçirilir.

İctimai iaşə müəssisəsində mal və məhsulların məxaricinə dair qaimə-faktura tərtib etmək üçün "Əməliyyat" və ya "Sənəd" bölmələrindən hər hansı birində "Məxaric" elementini seçməklə, "Məxaric sənəd" adlı dialoqu açmaq lazımdır. Bu dialoqun forması "Mədaxil sənəd" dialoquna çox oxşardır, lakin ondan istifadə olunmaqla, məxaric sənədinin tərtib olunması qaydaları bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. "Məxaric sənəd" dialoqunun ekranda görünüşü şəkil 2-də verilmişdir.

Şəkil 2: "Məxaric sənəd" dialoqunun ekranda görünüşü.

Malın adı	Ölçü vahidi	Miqdar	Qiymət	Valyuta	Kurs	Məbləğ (AZM)
Karamel "Barbaris"	kq	250	8 500	AZM	1	2 125 000
Karamel "Meçta"	kq	200	9 200	AZM	1	1 840 000
Karamel "Moskviçka"	kq	150	10 500	AZM	1	1 575 000
Konfet "Vesna"	kq	250	18 000	AZM	1	4 500 000
Konfet "Qaranqış"	kq	250	21 000	AZM	1	5 250 000

Mənbə: "Azmühasib" proqramının tədqiqi prosesində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

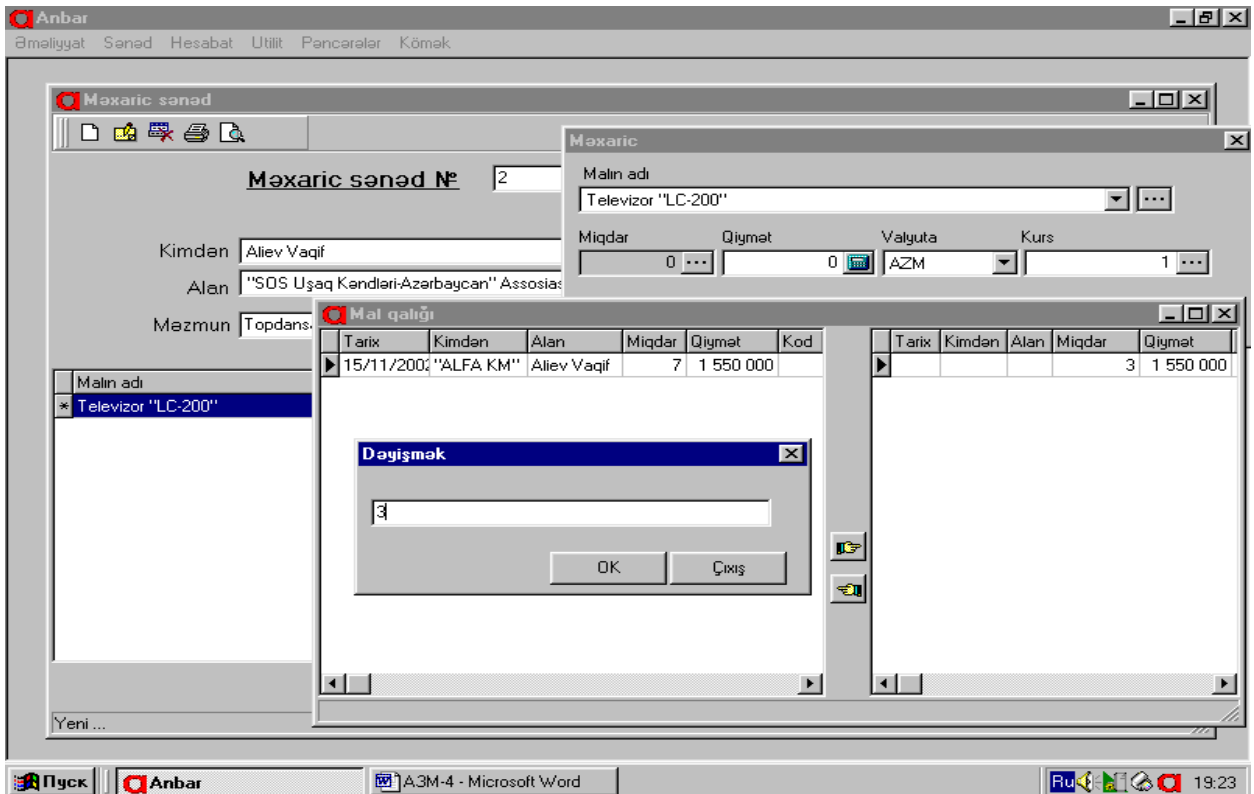
Şəkildən görüldüyü kimi, dialoqun cədvəl hissəsində mal və məhsulların adı və miqdarı, həmin onlara aid qalıq göstəriciləri və onların alış qiyməti ilə əlaqəli şəkildə qeyd edilir. "Məxaric sənəd" dialoqunun başlıq hissəsindəki xanalar

doldurulduqdan sonra, dialoqun cədvəl hissəsinə keçilir və bu zaman alətlər panelindəki işarələr aktivləşir. Kursurun göstəricisini "Yeni" işarəsi üzərində saxlayıb, dəstəyin sol düyməsini basdıqda, ekranda qaimənin cari sətirinə aid məlumatların daxil edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş "Məxaric" adlı kiçik ölçülü dialoq açılır. Burada mal və məhsulların adı müvafiq məlumat bazasından seçildikdən sonra, "Miqdar" xanasının sağ küncündə yerləşən 3 nöqtəli düymə basılır. Bu zaman ekranda seçilmiş mal və ya məhsul üzrə qalığın və alış qiymətinin əks olunduğu "Mal qalığı" adlı dialoq açılır.

"Məxaric sənəd", "Məxaric", "Mal qalığı" və "Dəyişmək" dialoqlarının hamısının birlikdə ekranda görünüşü şəkil 3-də verilmişdir.

Şəkil 3. “Məxaric sənəd”, “Məxaric”, “Mal qalığı” və “Dəyişmək”, dialoqlarının ekranda görünüşü.

Mənbə: “Azmuhasib” proqramının tədqiqi prosesində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

"Mal qalığı" adlı dialoq iki hissədən ibarət olub, onun sol tərəfində seçilmiş mal üzrə qalığın miqdarı, qiyməti, eləcə də malın kimdən, nə vaxt və kimin maddi məsuliyyətinə alındığına dair məlumatlar əks olunur, sağ tərəfi isə boş olur. Kursoru dialoqun orta hissəsindəki "şəhadət barmağı sağa doğru açılmış əl" işarəsinin üzərinə gətirib, dəstəyin sol düyməsini basdıqda, ekranda kiçik ölçülü "Dəyişmək" dialoqu açılır və onun içərisində "Mal qalığı" dialoqunun "Miqdar" xanasında olan ədəd görünür. Bu ədəd məxaric ediləcək malın maksimal miqdarıdır və məxaricin miqdarı həmin ədəddən kiçik və ya ona bərabər ola bilər. "Dəyişmək" dialoqunun xanasında məxaricin miqdarı yazılaraq, həmin dialoqda "OK" düyməsi basılır və bunun nəticəsində məxaricin miqdarını göstərən ədəd sağ tərəf cədvəldəki "Miqdar" xanasına düşür və onun yanında alış qiyməti görünür. Bundan sonra "Mal qalığı" dialoqunu bağlamaqla, məxaricin miqdarını əks etdirən ədəd "Məxaric" dialoqunun "Miqdar" xanasına keçirilir. Bu zaman kompüterin klaviaturasında mövcud olan "Tabulyasiya" klavişini basmaqla, kursor "Qiymət" xanasına keçirilir və orada malın məxaric qiyməti klaviaturadan və ya xananın sağ küncündəki kalkulyator vasitəsi ilə hesablanmaqla daxil edilir. Məxaric sənədinin tərtib olunmasının qalan bütün məsələləri mədaxil sənədində olduğu kimidir.

"Anbar" modulunun burada göstərilən informasiya işləmə və sənədləşdirmə alətlərinin köməyi ilə mal və məhsulların müvafiq mədaxil və məxarici prosesləri yerinə yetirildikdən və bu təsərrüfat əməliyyatlarına dair lazımi mədaxil və məxaric sənədləri tərtib edildikdən sonra onlarda əks etdirilmiş informasiyalar proqramın "Memorial order" bölməsinə transfert edilir. Həmin sənədlər eyni zamanda analitik uçot məlumatlarının elektron formatda işlənməsinin əsasını formalaşdırır. Mal və məhsullar üzrə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarına dair mühasibat müxabirləşmələri proqramın "Memorial order" bölməsinə daxil edilərək, alqoritmlərin fəaliyyəti nəticəsində tam avtomat rejimdə bütün sintetik uçot registrləri işlənir, maliyyə və idarəetmə hesabatı formaları tərtib olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada göstərilən elektron mühasibər uęotu alətlərinin köməkliyi ilə ictimai iaşə müəssisəsində mal və məhsulların maliyyə uęotu informasiyaları ilə yanaşı, idarəetmə uęotu informasiyaları da elektron rejimdə işlənir ki, bu da müəssisədə idarəetmə proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə nəticələnir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İctimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunaun həsr olunmuş tədqiqatın aparılmasından alınmış nəticələr kimi aşağıdakılar qeyd olunur:

İctimai iaşə müəssisələri tərəfindən əhaliyə göstərilən iaşə xidmətləri ölkənin istehlak bazarının mühüm tərkib hissəsini təşkil etməklə, müasir dövrdə bu xidmətlər mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən yerinə yetirilir. Aparılmış təhlilə əsaslanaraq, demək olar ki, hal-hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ictimai iaşə müəssisələrinin 99,9 faizi mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə məxsusdur. Ona görə də belə müəssisələrdə biznes fəaliyyətinin mühasibat uçotu Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və onlara uyğun olan uçot qaydalarına əsasən aparılmalıdır. Bununla yanaşı olaraq, ictimai iaşə müəssisələrində əhaliyə göstərilən iaşə xidmətləri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmətlərin göstərilməsi qaydalarının şərtlərinə uyğun olmalıdır. İctimai iaşə müəssisələrində iaşə məhsullarının istehsalı, onların alıcı və müştərilərə satışı, eləcə də bu kontekstdə iaşə xidmətlərinin göstərilməsi üzrə baş vermiş biznes-təsərrüfat əməliyyatları həmin qaydalarda göstərilən sənədlərlə müşayiət olunmalı və onların əsasında rəsmiyyətə salınaraq, mühasibat uçotunda əks etdirilməlidir.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun təşkili məsələləri ali səviyyədə “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Mühasibat uçotunun tənzimlənməsi ierarxiyasında Qanundan sonra ikinci mərhələ mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına məxsusdur. Daha sonra isə həm Qanunun, həm də standartların tələblərinin nəzərə alınması ilə hazırlanmış mühasibat uçotunun aparılması qaydaları özünəməxsus yer tutur.

Tədqiqat işində vurğulanır ki, müasir dövrdə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsinin yeni mərhələsi başlanmışdır və bu mərhələnin mühüm xüsusiyyətlərindən biri kimi ondan ibarətdir ki, mühasibat uçotunun inkişafının yeni mərhələsində ölkəmizdə indiyədək tətbiq edilməkdə olan milli mühasibat uçotu standartlarından istifadə edilməsi tamamilə dayandırılmış və onların əvəzində müvafiq beynəlxalq standartların hərtərəfli tətbiqinə start verilmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən qeyd edilir ki, əgər indiyədək ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotu məsələləri Kommersiya təşkilatları üçün çoxsaylı milli mühasibat uçotu standartları ilə tənzimləndirilsə, hal-hazırda bu standartlar qüvvədən düşmüşdür və onların əvəzində müvafiq beynəlxalq standartlar tətbiq edilir. Bu kontekstdə göstərilir ki, əgər bu islahatlaradək iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, ictimai iaşə müəssisələrində də mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotu Kommersiya təşkilatları üçün “Ehtiyatlar” adlı 8№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartının tələbləri ilə tənzimləndirilsə, hal-hazırda və bundan sonrakı gələcək dövrlərdə mühasibat uçotunun belə məsələləri “Ehtiyatlar” adlı 2 nömrəli Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tələbləri ilə tənzimlənməkdir. Ona görə də müasir iqtisadi şəraitdə xidmət sferasının mühüm bir sahəsi olan ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının beynəlxalq uçot standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi məsələləri “Ehtiyatlar” adlı 2 nömrəli Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tələbləri ilə tənzimlənməlidir.

Tədqiqat işində ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun təşkilinin mühüm məsələlərindən biri kimi, onların qiymətləndirilməsi məsələsinə aydınlıq gətirilmiş və “Ehtiyatlar” adlı 2№-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının 9-cu maddəsinin məzmununa əsaslanaraq, göstərilmişdir ki, ictimai iaşə müəssisələrində mövcud olan mal ehtiyatları və həmçinin də iaşə məhsullarının istehsalı prosesində

olan digər ehtiyatlar maliyyə hesabatlarında əks etdirilmək üçün onların ilkin dəyəri və mümkün xalis dəyərindən ən kiçik olan dəyər ilə qiymətləndirilməlidir. İaşə məhsullarının istehsalı prosesinə buraxılan məhsulların maya dəyəri məqsədilə qiymətləndirilməsində isə FIFO və AVCO metodlarından istifadə edilməsi standartın tələblərinə uyğundur.

Bununla yanaşı, ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, qeyd olunur ki, müxtəlif təyinatlı uçot registrlərində digər qiymətləndirmə metodlarından da istifadə edilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Belə ki, ayrı-ayrı maddi-məsul şəxslərin öhdəsində olan mal və məhsulların idarəetmə uçotunun aparılması üçün belə ehtiyatların satış qiymətləri ilə qiymətləndirilməsi idarəetmə nöqtəyindən nəzərdən tələb olunur.

Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsinin yeni mərhələsinə keçidin mühüm xüsusiyyətlərindən biri kimi vurğulanır ki, mühasibat uçotunun inkişafının yeni mərhələsində ölkəmizdə indiyədək tətbiq edilməkdə olan milli mühasibat uçotu standartlarından istifadə edilməsi tədricən dayandırılmış və onların əvəzində müvafiq beynəlxalq standartların hərtərəfli tətbiqinə start verilmişdir. İndiyədək mövcud olan Kommersiya təşkilatları üçün çoxsaylı milli mühasibat uçotu standartları artıq, tarixə qovuşmuş olduğu qeyd edilmişdir. Göstərilir ki, əgər bu islahatlaradək iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, xidmət sferasının müəssisə və təşkilatlarında da materialların uçotu məsələləri Kommersiya təşkilatları üçün “Ehtiyatlar” adlı 8№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartının tələbləri ilə tənzimləndirilsə, hal-hazırda və bundan sonrakı gələcək dövrlərdə mühasibat uçotunun belə məsələləri “Ehtiyatlar” adlı 2 nömrəli Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tələbləri ilə tənzimlənəcəkdir. Ona görə də müasir iqtisadi şəraitdə xidmət sferasının müəssisə və təşkilatlarında material ehtiyatlarının uçotunun beynəlxalq uçot standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi məsələləri

“Ehtiyatlar” adlı 2 nömrəli Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tələbləri ilə tənzimlənməlidir.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində qeyd olunmuşdur ki, müasir dövrdə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ictimai iaşə müəssisələri əsasən, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə aid edilir və buna görə də bu müəssisələrdə mühasibat uçotu Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları və onun əsasında Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış “Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” üzrə təşkil olunmalıdır. Həmin Qaydaların tələblərinə əsasən, ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun 205№-li «Malar» hesabının tərkibində açılmış ayrıca subhesabda aparılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Tədqiqat işində ictimai iaşə müəssisələrində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən birinin burada elektron mühasibat uçotu işləmələrinin geniş formatda istifadə edilməsindən ibarət olduğu göstərilmişdir. Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, burada “Azmühasib” proqram təminatından istifadə etməklə, elektron mühasibat uçotunun rəqəmsal işləmə alətlərinin səmərəli tətbiq edilməsinə şərait yaranır. Ona görə də təklif edilir ki, ictimai iaşə müəssisələrində elektron mühasibat uçotunun formalaşdırılması və bunun da tərkibində mal ehtiyatlarının və məhsul istehsalının maliyyə və idarəetmə uçotunun aparılmasında “Azmühasib” proqram təminatından daha geniş istifadə edilsin. Bununla yanaşı, digər proqram təminatlarının da tətbiqi məsələləri tədqiq edilərək, göstərilir ki, müasir dövrdə ictimai iaşə müəssisələrində baş vermiş biznes-təsərrüfat əməliyyatlarının elektron mühasibat uçotunun təşkilində “1С:Бухгалтерия 8 для Азербайджана” adlanan mühasibat uçotu proqramından istifadə edilməsi də məqsədəuyğun hesab edilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2 sentyabr 2004-cü il;
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. 2019-cu il 1 fevral tarixinədək edilmiş dəyişikliklərlə. Bakı, “BESTRACK” Mətbəəsi-2019, 276 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. <https://mida.gov.az/documents/mulkimecelle.pdf>
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2006, 704 s.
5. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi (462-ci maddə)
6. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 25 dekabr 2018-ci il tarixli, Q-13 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş “İctimai sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları”
7. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 4 may tarixli 1140-VQD nömrəli Qanununun tətbiqi və “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 7 fevral tarixli 192 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 iyun 2018-ci il tarixli 105 №-li Fərmanı
8. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 4 may tarixli 1140-VQD nömrəli Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının bəzi qərarlarında dəyişiklik edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 18 oktyabr 2018-ci il tarixli Q-09 sayılı qərarı

9. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 18 oktyabr 2018-ci il tarixli Q-09 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına, Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq memorial order forması əsasında sintetik uçotun aparılması Qaydası”
10. Abbasov Q.Ə. (2017), Mühasibat uçotu. Dərslik və metodik vəsait. Bakı, “Təknur” Nəşriyyatı, 528 səh.
11. Səbzəliyev S.M. və Abbasov Q.Ə. (2015), Xidmət sahələrində mühasibat (maliyyə) uçotu. Bakı, ADİU, s.384
12. Abbasov Q.Ə. (1990), Ticarətdə mühasibat uçotu. Bakı
13. Abbasov Q.Ə. (2009), Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi. Bakı
14. Abbasov Q.Ə., Səbzəliyev S.M. və s. (2004), Mühasibat (maliyyə) uçotu. Bakı
15. Salahov Ə.S. (2008), Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi. “Azməhasib” mühasibat uçotu proqramlar paketinin tətbiqi xüsusiyyətləri. Dərs vəsaiti. Bakı, 236s.
16. Səbzəliyev S.M. (2003), Mühasibat (maliyyə) hesabatı. Bakı.
17. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. (2014), İdarəetmə uçotu. Dərslik. Bakı, “Elm və təhsil” Nəşriyyatı, 524s.
18. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. (2016), Mühasibat uçotu. Dərslik. Bakı, “3 sayılı Bakı Mətbəəsi” ASC, 566 s
19. İsmayılov M., Əhmədov Y., Mehdiyeva M., Muxtarova P. (2012), Maliyyə-iqtisadi təhlil. Bakı
20. İsmayılov M., Əhmədov Y., Bədəlov Q., Həşimova S. (2014), Mühasibat uçotu üzrə praktikum və tapşırıqlar toplusu. Dərs vəsaiti. Bakı, Mütərcim, 368s.

21. Devid Aleksander, Anne Britton, Ann Yorissen (2010), Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya. Rus dilindən tərcümə. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 762 s.
22. Mehdiyev V.M. (2014), Milli Mühasibat Uçotu Standartları və kompüter mühasibatı: mahiyyəti, formalaşması və tətbiq edilməsi problemləri. Bakı, “Sabah” Nəşriyyatı, 228 s.
23. Mühasibat uçotu: qanunlar, qaydalar, təlimatlar Bakı-2013, 756s.
24. Kərimov A.R. (2014), Mühasibat uçotu, vergilər. Bakı, s.512
25. Rzayev Q.R. (2009), Mühasibat uçotu və audit. Dərslik. Bakı, 333 s.
26. İdarəetmə uçotu. Peşəkar mühasib proqramı. Fundamental səviyyə, 3-cü fənn. “Get Through Guides Limited UK” şirkəti tərəfindən tərtib olunmuş və ACCA (The Association of Chartered Certified Accountants) tərəfindən tövsiyə olunmuş tədris vəsaiti. METM tərəfindən ingilis dilindən tərcümə (2013), Bakı, 777 səh.
27. Maliyyə uçotu. Peşəkar mühasib proqramı. Fundamental səviyyə, 3-cü fənn. “Get Through Guides Limited UK” şirkəti tərəfindən tərtib olunmuş və ACCA (The Association of Chartered Certified Accountants) tərəfindən tövsiyə olunmuş tədris vəsaiti. METM tərəfindən ingilis dilindən tərcümə (2013), Bakı, 680 səh.

İngilis dilində

1. David Alexander, Cristopher Nobes (2013), Financial accounting. An international introduction. Pearson Education Limited, Fifth Edition, 510 p.
2. Салащов А.С. (2018) Some issues of electronic accounting development. V International Scientific and Practical Conference dedicated to the 90th anniversary of the birth of doctor of economics, professor Vasył Vasilievich Sopko “Accounting, analysis, audit and taxation: modern paradigm in the sustainable development”. Kyiv national economic universiti.

3. Orucov V.C. (2018) Ways of improving accounting and financial reporting in budget organizations of Azerbaijan with the use of electronic accounting. Herald of Kyiv national universiti of trade and economics. Kyiv.

İnternet resursları

1. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Naziriyinin saytı: www.maliyye.gov.az
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin saytı: www.socar.az
3. [https://mida.gov.az/ documents/mulkimecelle.pdf](https://mida.gov.az/documents/mulkimecelle.pdf)

Cədvəllərin siyahısı

- Cədvəl 1:** Mal ehtiyatları və məhsul istehsalının müəssisənin mühasibat uçotunun hesablar planında vermiş hesab və subhesablar üzrə təsnifatı 15
- Cədvəl 2:** 2015-2019-cu illərdə ölkənin istehlak bazarında əhaliyə göstərilən pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və ödənişli xidmətlərin həcmi 25
- Cədvəl 3:** 2015-2019-cu illərdə ölkənin ictimai iaşə sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı 27
- Cədvəl 4:** İctimai iaşə müəssisələrində mal, məhsul və taraların daxil olması əməliyyatları üzrə mühasibat müxabirləşmələri 37
- Cədvəl 5:** Məsələdə verilmiş təsərrüfat əməliyyatlarının əməliyyat jurnalında əks etdirilməsi. 44
- Cədvəl 6:** İctimai iaşə müəssisələrində qiymət əlavələri (güzəştləri) və ümumi gəlirin yaranması əməliyyatları üzrə mühasibat müxabirləşmələri 47

Şəkillərin siyahısı

- Şəkil 1:** “Mədaxil sənəd” dialoqunun ekranda görünüşü 62
- Şəkil 2:** “Məxaric sənəd” dialoqunun ekranda görünüşü 64
- Şəkil 3:** “Məxaric sənəd”, “Məxaric”, “Mal qalığı” və “Dəyişmək”, dialoqlarının ekranda görünüşü 65

Diaqramların siyahısı

- Diaqram 1:** Ölkənin istehlak bazarında əhaliyə göstərilən pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və ödənişli xidmətlərin həcmi 26